

TÜRKİSTAN HANLIKLARINA AİT BELGELERDE GEÇEN MESLEK VE UNVAN ADLARI

[Araştırma Makalesi-Research Article]

Naciye KARAHAAN KÖK*

Geliş Tarihi: 27.04.2020

Kabul Tarihi: 09.05.2020

 z

*Bu alışmada Türkistan hanlıkları olarak adlandırılan Buhara (1599-1685), Hive (1704-1920) ve Hokand Hanlıklarına (1710-1876) ait, Farsça ve Doğu Türk yazı diliyle yazılmış belgelerin söz varlığından hareketle dönemin sosyal ve kültürel hayatının izleriyle yansımalarının unvan ve meslekler bağlamında tespit edilmesi amaçlanmıştır. Unvan ve meslek adları tespit edilirken W. Wood'un 2005'te yayınladığı *A Collection of Tarkhan Yarliqs from the Khanate of Khiva*, Yuri Bregel'in 1966'da neşrettiği *Documents from the Khanate of Khiva, 17-19th centuries* adlı çalışmalarıyla Jannatkhon Asqarova'nın *Türkistan Hanlıkları Yazışmaları Dil ve  slup İncelemesi* başlıklı yüksek lisans tezinde yer alan soyurgal yarlık, yarlığ-ı ' liler ve tarhanlık yarlıklarıyla bitiklerden yararlanılmıştır. Söz konusu çalışmalardaki meslek adlarına geçmeden önce Türkistan hanlıkları diplomatikasındaki yarlık, tarhanlık yarlığı, soyurgal yarlık, hükm-i 'al , emr-i ' l  ve bitik gibi teknik terimler üzerinde durulup ardından bu belgelerdeki unvan ve meslekler uğraşı alanlarına göre bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Sınıflandırmaya tabi tutulan her unvan ve meslek adı aynı zamanda yapı ve köken bakımından da incelenerek ilgili ad hakkında topluca bir değerlendirmenin yapılması amaçlanmıştır. Yapı incelemelerinde öncelikle Türkçenin belli başlı etimolojik s zl klerindeki veriler esas alınmıştır. Unvan ve meslek adlarıyla ilgili çok özel bir çalışma varsa ona da değinilmemiştir. Morfolojik yapısı şüpheye yer bırakmayacak kadar açık olanlarda herhangi bir kaynağa atıf yapılmamıştır. Unvan ve meslek adlarının sıralanmasında ise alfabetik sıralama yolu tercih edilmiştir. Çalışmanın sonunda Türkistan hanlıklarında hangi meslek ve unvanların kullanıldığı, bunların hangi tür gereksinimleri karşladıkları, meslek ve unvanların Türkistan hanlıklarındaki halk üzerindeki etkisi ve yeriyle kuruluşunda hangi dil kurallarının gözetildiği sorularına cevap aranmaya çalışılmıştır.*

Anahtar Kelimeler: Türkistan Hanlıkları, Yarlık, Bitik, Meslekler, Unvanlar.

OCCUPATION AND TITLE NAMES MENTIONED IN THE DOCUMENTS OF THE TURKISTAN KHANATES

Abstract

*In this study, it was aimed to determine the traces and reflections of social and cultural life in the Khanate of Bukhara (1599-1685), Khanate of Khiva (1704-1920), and Khanate of Kohand (1710-1876), which were called as the Turkistan khanates, based on the vocabulary of documents of the khanates written in Persian and Eastern Turkish languages, within the context of titles and occupations. Occupation and title names were determined using soyurgal yarliq, yarliq-i ' liler, tarhanlik yarliq and bitiks mentioned in *A Collection of Tarkhan Yarliqs from the Khanate of Khiva* published by W. Wood in 2005, *Documents from the Khanate of Khiva, 17-19th Centuries* published by Yuri Bregel in 1966, and Jannatkhon Asqarova's master's thesis entitled as *A Review on Language and Style of the Correspondences of Turkistan Khanates*. Before proceeding to occupation names in the aforementioned works, technical terms in the diplomacy of Turkistan khanates such as yarliq, tarhanlik yarliq, soyurgal yarliq, hukm-i 'al , emr-i ' l  and bitik, were*

*Dr.  ğr.  yesi, Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı B l m , e-posta: ncykarahan@hotmail.com

Orcid: 0000-0002-5200-1924

emphasized and then occupations and titles in these documents were subjected to a classification according to fields of occupation. Every occupation and title name subjected to the classification was also examined in terms of structure and origin and it was aimed to perform a whole assessment regarding relevant name. Structure examinations were primarily based on the data in certain Turkish etymological dictionaries. Present specific studies on occupation and title names were also mentioned. No attribution was made to any reference in studies whose morphological structure was explicit enough not to leave any doubt. The arrangement of occupation and title names was performed in alphabetical order. At the end of the study, it was endeavored to seek an answer to the questions; Which occupation and title names were used in the Turkistan khanates? What kind of needs did they meet? What were the effects and role of occupations and titles on people of the Turkistan khanates? Which language rules were pursued in the establishment of the khanates?

Keywords: Turkistan Khanates, Yarlıq, Bitik, Occupations, Titles.

Giriş

Milletlerin tarihi, kültürü ve etkileşimde bulunduğu toplumlarla ilgili bilgi sahibi olmada önemli bir kaynak olan meslekler, milletlerin medeniyet seviyelerine bağlı olarak çeşitlenmektedir. Karahanlı, Uygur, Selçuklu, Çağatay ve Timürlü gibi büyük devletlerin mirası üzerinde kurulan Türkistan hanlıkları; Arap, Çin, Fars, Hint, İran, Moğol ve Ruskültürleriyle yoğun bir etkileşim içerisinde bulunmaları münasebetiyle meslek adları açısından zengin bir literatüre sahiptirler. Bu zengin literatürün derli toplu zikredildiği kaynaklardan birisi de hanlığın başındakilerin ellerinden çıkan iç ve dış yazışma belgeleri olan yarlık ve bitiklerdir.

Yarlıklar, içerik yönünden hanın buyruk, emir ve isteklerini ihtiva eden yazışma türüdür. Türkistan hanlıkları sahasında yarlıkların soyurgal yarlık, tarhanlık yarlığı olmak üzere birkaç türüne tesadüf edilmiştir (Asqarova 2015: 31). Hanın dilediği kişi veya zümreye verdiği ve verildiği kimse ile zümreye çeşitli vergi ve devlet hizmetlerinden muafiyet sağlayıp maddî geniş imkân ve imtiyazlar sunan yarlıklara tarhanlık yarlıkları adı verilir (Özyetgin 2005: 20). Türkistan hanlıkları sahasında tarhanlık yarlıklarının genellikle seyit, hâce, hacı, kadı, molla, müteveli, sûfi, şeyh gibi din adamlarına verildiği görülmektedir. Soyurgal yarlıklar ise hükümdar tarafından yararlılık gösteren din ve devlet adamlarıyla askerî personel ve sanatkârlara başarı ve liyakâtlarının mükâfatı olarak tahsis edilen toprakların kullanım imtiyazı için verilen ve aynı zamanda sahiplerine vergi ve devlet hizmetlerinden muafiyet olanağı tanıyan yarlıklardır. Türkistan hanlıklarında ise askerî hizmetler için arazi tahsis etmekve görev tahsisi için yazılmış belgelerdir (Asqarova 2015: 32). “Emir, hüküm, karar, komuta, kuvvet” anlamındaki Arapça *hüküm* kelimesi ile “yüce, ulu” anlamına gelen, Arapça ‘*ālī* sıfatının bir araya gelmesinden teşekkül eden *hüküm-i ‘ālī* divana gönderilen veya buraya gelerek şikâyetle bulunanların yazılarına binaen hükümdarın verdiği emirlerdir. Çeşitli konularda bilgi alışverişinde bulunmak için hükümdarların birbirlerine gönderdikleri, emir mahiyeti taşımayan diplomatik mektuplara bitik¹ adı verilir. Türkistan hanlıklarına ait, haklarında yukarıda kısa bilgilerin verildiği diplomatik yazışmalarda, özellikle de tarhanlık yarlıklarının muhatap olacağı protokol üyelerinin yer aldığı bölümlerin askerî ve idarî meslek grupları ve unvanlar hakkında zengin bilgiler verildiği görülmektedir. Bu belgelerdeki meslekler ve unvanlar incelendiğinde hanlığın askerî, idarî, malî, nakliyye ve ruhanî işlerine bakan memurların meslekleri oldukları görülmektedir. Türkistan hanlıklarına ait belgelerdetespit edilen meslek ve unvan adları şunlardır.

¹ Kelimenin etimolojisi ile ilgili olarak bk. (Clouston, 1972: 299b; TMEN-I 717, Özyetgin, 1996: 74-75; Vásáry, 1987: 23-27).

1. Meslek ve Unvan Adları

1.1. Hukuk ile İlgili Meslek ve Unvan Adları

ḳādī: Arapça *ḳazā* kökünden ism-i fâil olan *ḳādī* kelimesi insanlar arasında meydana gelen ihtilaf, anlaşmazlık ve davaları şer'î hükümlere göre çözüme kavuşturması için yetkili makam tarafından atanan görevliyi ifade etmektedir (Yüksel 2009: 171). Kelimenin Türkistan hanlıklarındaki terminolojik anlamı han veya hanınemri ile bölge hâkimi tarafından kayd-ı hayat şartı ile tayin edilen ve şer'î husumetleri karara bağlayan yargıç şeklinde tarif etmek yerinde olacaktır. Kadılar; nikâh ve veraset konularındaki hassasiyeti gözeterek doğan çocukların kaydını tutma, yetim ve mecnunların mallarının muhafazası ile vâsiliği yürütme, evlilik ve nikâh işlemlerindeki dinî ritüelleri takip etme, muhtesipler tarafından kendisine intikâl ettirilen meselelere çözüm üretme, bölge idarecilerine vaaz ve nasihatlerde bulunma gibi görevleri ifâ etmekteydiler.

bes bu muḳaddima [hürşid-ḳadr] [ve] āsmān-bedr ḳarıntaşlar-ğa ve hükümet-penāh sitāre-sipāh berhürdār oğlanlar-ğa ve 'ālī-maḳām ve sa'ādet-fercām diyānet ve secā'at[-līḳsā]ib-rāy] ḳaraçu biylerge muşḳin-raḳam ve zerrin-ḳalem mülk-ārāy ve şāhib-rāy ferāset-līḳdivānlarğa siyāset ve heybet-līḳ arslan-layın [aḳrıp]yolbarslayın ḳaḳırğan āstān-ı felek-iştibāhda turğan ḳācibler-ğa ve şerī'at-şī'ārperhiz-gār ḳāzilar-ğa ve her bāb-dın ḳabe[rđār] vuḳūf-līḳ aḳā ve erbāblarğa ve külli 'ummāl-ı sekene-i ḳubbetü'l-islām H'ārezm ḳuşuşan Hezār-esb aḳsena'llāhu aḳvālihum-ğa ol-kim 'İslām'ın kubbesi olan Harezmi vilayetinin güneş rütbeli, gökyüzündeki ay (gibi yüce makamlı) kardeşlerine, egemenliğin sığınağı, yıldızlar kadar kalabalık ordusu olan, mutlu şehzadelerine, yüce makamlı, saâdetli, din ve yiğitlik(te) isabetli görüşü olan karaçu beylerine, misk kokulu yazı ile altın kalemi ile memleketi süsleyen, isabetli fikir, ferasetli divanlarına, siyaset ve heybetli arslan gibi kükreyip kaplan gibi bağiran, gökyüzünü andıraneşikte duran hāciplerine, şerī'atı şīār edinen, dindār kadılarına, her bakımdan haberdar aḳa ve erbaplarına, bütün iskān eden âmillerine özellikle Hezaresb'e -Allah, onların durumunu iyileştirsin!- o ki"²(HY-T4/5).

müftü: Hanlıklardaki şer'î mahkemelerin esas organlarından biri de müftü idi. Müftü, idarecilerin resen tayin edilmesi, mirzalık görevinden müftülük görevine terfi ettirilmesi yolu ile bu göreve gelebiliyordu. Mahkemede birkaç müftü yer alabiliyordu ve bunların en yaşlısı bazen “baş müftü”, diğerleri ise “molla” olarak isimlendiriliyordu. Bazen da şehrin en büyük mahkemesinde çalışan müftüye “baş müftü” ismi veriliyordu. Bazı mahkemelerde a'lam veya mirzanın olmaması nedeni ile müftüler kâdının hem a'lam hem mirzası olarak da görev yapıyorlardı. Resmî müftü, mahkemeye gelen davalar konusunda yazılan furû-ı fıkıh kitaplarındaki fetvâ, rivayet ve kavilleri derleyip a'lama iletmek ile görevli idi. Ayrıca, müftülerin furû-ı fıkıh türü eserlerinin yanında diğer müracaat ettiği kitap türleri “fetvâ türü eserler”, “cung (mezhep içi sahih ve asah görüşleri içeren) eserler” ve “vesâik” şeklinde isimlendirilmiştir (Kariev 2016: 142).

merāhim-i şāhāne ve 'āḳifet-i ḳüsrevāne-mizdin ser-bülend ve ercümend kılıp ol şāhib-i fazl u takvā Mollā Muḳammed Mūsā-nıḳ inşāf ve diyāneti vüfūrī zamīr-i mihr tenvīrimizḳa rüşen bolḳanı üçün Hezār-esb ḳal'ası-ğa ma'a't-tevābi' ve'l-levāhiḳ Mollā Muḳammed Nazar Aḳḳund ornıḳa Mollā Ya'ḳūb H'āceḳa şerīk-i re'is ve Molla Seyyid Nazarğa şerīk-i müfti kılıp nişān-ı 'ālīşān soyurḳal ḳılduḳ“şāhāne baḳışlarla ḳüsrevāne iyiliklerimizden onurlanıp ve saygınlışıp o takvā ve fazilet sahibi Molla Musa'nın (ne kadar) insaf ve diyanetli olduğu, (hanlığımızın) gönül güneşinin nuruna aydınlık olduğu için Hezaresb Kalesi'ne tâbi yer ve tebası ile beraber, Molla Muhammed Nazar Aḳḳund'un yerine Molla Yakup Hacı'ye reis yardımcısı ve Molla Seyit Nazar'a müftü yardımcısı atayıp şanı büyük (hanlık) nişanı ile soyurḳal kıldık” (Bregel 2007: 21/6).

² Çalışmada meslek ve unvan adı olan terimlerin önce Türkistan hanlıkları belgelerinde geçtiği asıl yerler, Doğu Türkçesindeki şekliyle yazılmış, hemen arkasından ise bugünkü Türkiye Türkçesine aktarımları yapılmıştır. Bu esnada herhangi bir karışıklığa mahal olabileceğinden Türkiye Türkçesine yapılan aktarmalar tırnak içine alınmıştır.

taḥkîkçi: Bir şeyin doğru olup olmadığını araştırma, meydana çıkarma anlamlarındaki, Arapça tef'îl veznindeki *taḥkîk* (Devellioğlu 1990: 1219) kelimesine isimlerden meslek adları türetmeye yarayan, Türkçe *+çi* ekinin getirilmesiyle türetilmiş bir kelimedir. Modern Türk yazı dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *tehqiq étme, araşdırma, yoxlama işine tehqiqat; heqiqatı ortaya çıxarmaq üçün yapılan tehqiq étme, araşdırma ve yoxlama işlerine tehqiqat aparmak; tehqiqat işlerini aparan resmi şehse ise tehqiqatçı* (ADİL-IV: 291) adı verilmektedir. Türkistan hanlıklarında *taḥkîkçilerin* çarşı ve pazarların kontrolü, esnafın ticaret ahlâkına uyup uymadığının teftişi, hanlık arazilerindeki cinayet, eşkıyalık, hırsızlık, karaborsacılık, yolsuzluk gibi konuların aydınlatılması işleriyle ilgilendikleri tahmin edilmektedir.

ḥazîneçi ve taḥkîk-çi ve tunḡatar ve barsbân tigmesünler “Hazîneci, taḥkîkçi, tunkatar ve parsçı dokunmasınlar” (HY-T2/19).

1.2. Askerlik ile İlgili Meslek ve Unvan Adları

ḡaraçu biy: “karaçi, karaçu” unvanı Altınordu Devleti’nin ardılları olan hanlıklarda asil beyler için kullanılmıştır. *ḡaraçi* kelimesi, Kırım Hanlığında asker başı, asker tayfası ile hanlığın üst kademesinde bir memur unvanıolarak kullanılmıştır³. *ḡaraçi biy* ise Kırım Hanlığına ait belgelerde Kırım Hanlığında hanlığın önde gelen dört (daha sonra beş) ailesinin -Argın, Barın, Mansur, Şirin ve daha sonraları bunlara dâhil olan Sicuvut- başındaki liderlerini ifade etmek için kullanılan bir unvandır (Atasoy 2017: 557). Kazan Hanlığında Kırım karaçileriyle benzer statüde olup hukukî olarak önde gelen saray uyruklarının beylerine bu unvanla hitap edilmiştir. Söz konusu bu unvan, Nogaylarda oldukça önemli bir makam olup “hizmetli, kul” anlamındaki karaçilerden ayırt etmek için ayrıca “uluḡ karaçi” unvanlı kimseler mevcuttu. Yine Kasım Hanlığında “solda karaçu azamet bikleri oturup ...” ifadelerinden bu makamda bulunan kimselerin büyük bir itibar ve saygınlığa sahip oldukları anlaşılmaktadır (SHK I: 55-56). Hive Hanlığına ait tarhanlık yarlıkları üzerine çalışma yapan Wood, çalışmasındaki H. 1111/M. 1700 tarihli Document A olarak kodladığı belgede bulunan bu terim için Abu’l-Gazi Bahadır Han’da “sadık ve sadık hizmetkârlar” anlamına geldiği ve Yadigâr Han’a teslim olan bazı kabilelere referansta bulunduğu bilgisini aktarmaktadır (2005: 35-36). Altınordu, Kasım, Kazan ve Kırım hanlıklarında olduğu gibi, Türkistan hanlarına ait belgelerde de bu unvana sahip beylerin, hanlığın idaresinde önemli yöneticiler olduğu anlaşılmaktadır.

âsmân [her ḡarıntaşlarḡa] ve ḡükümet-penâh ve sitâre-sipâh berḡurdâr oḡlanlarḡa ve ‘âlîmaḡâm ve sa‘âdet-fercâm diyânet ve şecâ‘at[lık ...] ḡaraçu biy-lerge müşkîn raḡam ve zerrîn ḡalem mülk-ârây ve şâhib-rây ferâset-lık dîvân-larḡa siyâset ve heybet-lık arslan-layın [akırıp] yolbarsların ḡaḡırḡan âstân-ı felek-iştibâh-da turḡan ḡâcib-lerḡa ve şerî‘at-şi‘âr ve perḡîz-ḡâr ḡaḡıllarḡa her bâbdın ḡaber vukûflık aḡâ ve erbâblarḡa ve küll-i ‘ummâl-ı sekene-i ḡubbetü’l-İslâm ḡ’ârezm ḡuşuşen Hezâr-esb aḡsena’llâhu aḡvâlihüm-ḡa olkim taḡvâ şi‘âr ve pür[...] *hidâyet-penâh Nedr Muhammed Şeyḡkaddesa’llâhu ta‘âlâ rûḡuhu’l-‘azîz-nîḡ oḡlanları ötken pādşâh-larınḡ nişânın mübârek nazarımızga kiltürüp imzâ iltimâs ḡıldılar* “İslâm’ın kubbesi olan Harezmi vilayetinin sema(sı olan)her kardeşe, egemenliğin sığınağı, yıldızlar kadar kalabalık ordusu olan, mutlu şehzadelere, yüce makamlı, saâdetli, din ve yiğitlik ... karaçi beylere, misk kokulu yazı ve altın kalemi ile memleketi süsleyen, isabetli fikir, ferasetli divanlara, siyaset ve heybetli arslan gibi kükreyip kaplan gibi baḡıran, gökyüzünü andıraneşikte duran hâciplerine, şerî‘atı şîâr edinen, dindâr kadınlara, her bakımdan haberdar aḡa ve erbaplarına, bütün iskân eden âmillerine özellikle Hezaresb’e -Allah, onların durumunu iyileştirsin!- o ki takvâ sahibi, ... hidayet sığınağı Nedr Muhammed Şeyh’in -Yüce Allah, onun ruhunu aziz kılsın!-oḡulları mazideki padişahların (kendilerine verdiği) mübarek nişanını nazarımızga getirip imza istediler”(Wood 2005: A/4).

³ Detaylı bilgi için bk. (ḡarâçü, Nichtadliger, Mann aus dem einfachen Volk; Nichtcingiside; Untertan’~ḡarâçü ← wmmo. ḡarâçu id. TMEN-I 274).

kuş bigi: Her ikisi de Türkçe olan kuş ve big kelimelerinin birleşmesinde meydana gelen *kuş bigi*, Türkistan’da vezir makamında büyük bir rütbe, başvekil, sadrazam (Ata 2008: 178) anlamlarına gelir. Büyük emirlerden biri olan *kuş bigi*, hanın yakın akrabaları arasından seçilmekte ve savaş bakanı olarak hanla birlikte savaşlara katılmaktaydı. Bregel bu terimi anlamlandırırken birbirinden farklı iki terimin birbirine karışmış olma olasılığı üzerinde durur. Barthold’a göre “hanlık karargâhının (koş) kumandanı”; A. A. Semenov’a göre “sarayın avcı başı” (asıl olarak kuş kelimesinden yola çıkarak saray şahincilerinin başı) (Şişman 2012: 59). Bu unvan, Hive Hanlığı hanlarından Ebû’l-Gazi Allahkulu Muhammed Bahâdur Han’ın Buldumsazmevzisinde *mülk-i hâliş* olarak nitelendirilen iki bin tanabluk araziye askerî hizmet için o zamanın iki bin altın parasına sattığı kişinin unvanı olarak kullanıldığı görülür.

‘inâyet-i pâdşâhânemizdin ser-efrâz kılıp Nayman Ayağı atlıg mevzi’-dağı memleket-i pâdşâhî-ğa muta’allık yerdin taḥmînen on miñ ṭanâb yerni nöker mevâcibi üçün emîne’d-devletü’l-‘âliyyetuḥu ḥâdim-i ihlâş mülâzım Muḥammed Murâd Bik-niñ oğlı Muḥammed Rızâ kuş-bigi-ge on miñ ṭllâ-yı râyücü’l-vaḳtğa sattıḳ“padişâhâne inâyetimizle onurlandırıp Nayman Ayağı atlı mevzideki padişahın memleketine ait yerden on bin tanâb(lık) yeri askermaaşı için yüce devletin güvenilir, ihlaslı hâdimi Mülâzım Muhammed Murad Bey’in oğlu Muhammed Rıza Kuş beyi’ne dönemin râyic on bin altınına (tekâbul eden bir meblağ karşılığında) sattık” (HY-T19/4).

kütvel: Kökeninin Hintçe, anlamının ise ‘kale komutanı’ olduğu belirtilen kelime, dizdâr ve kaledâra karşılık gelmektedir (Göksu 2010: 268). Ataması hükümdar tarafından ihlâs, liyakat ve sadakat sahibi adamlar arasından yapılan, atandığı yerde bulunan kalenin hem valilik, hem de komutanlık ve kale muhafızlığı görevini yürüten kimse anlamındaki kütvelin, Türkistan hanlıklarına ait yarlıklarda genellikle *daruga*, *dervâze-bân* ve *karavul* meslekleriyle ve *bâc* ve *tamğa* vergi adlarıyla birlikte kullanıldığı görülmektedir.

[her taraf-ge ticâret üçün] barsalar ve kilseler biy ve karavul ve çihil-yekçi ve dervâze-bân ve kütvel bâc ve tamğa tip bir ḥabbe ve bir dînâr almasunlar “her (ne) tarafa ticaret için gitseler ve gelseler biy, karavul, kırkta bir vergi tahsildârı, kale kapısı muhafızı ve kütvel; bâc ve tamga (vergisi) diye bir ḥabbe (mal) ve bir dinar (para) almasınlar” (HY-T7/12).

mîr-i tümen: ‘Emir, bey’ anlamına gelen, Farsça mîr ile Türkçe büyük vilayetlere bağlı küçük vilayetleri gösteren idarî bir teknik terim olan tümen kelimesinin birleşmesiyle teşekkül etmiş bir kelimedir. Tümen için kaynaklarda ‘on bin asker veya on bin dinar vergi veren bölge’ açıklamasının yanı sıra Baburnâme’de Semerkand ve Buhara bölgesindeki idarî teşkilatta, büyük vilayetlere bağlı küçük vilayetleri belirten bir terim (Bâbü 2006: 190) olduğu bilgisi mevcuttur⁴. Türkistan hanlıklarına ait yarlıklarda kelime, askerî ve idarî bir meslek grubu olarak karşımıza çıkmaktadır.

dîvân ve terâzûbân ve dîvân bigi ve mîr-i tümen ve mîr-âb ve müşrif ve dervâzebân ve şığavul ve kütvel ve ḳoruğmâl barça ‘ummâl ve duḥḥâl daḥl kılmasun-lar “divan, tartı memuru, divan beyi, tümen emiri, su emiri, kale kapısı muhafızı, saray teşrifatçısı, kütvel, korukçu, tüm âmil ile dâhil müdahale etmesin” (HY-T2/19).

nöker: Cengizli ve ahfadı olan devletlerde maiyet muhafızlarıyla han ve kabile reislerine hizmet eden ve onları efendi tanıyan bağımsız Moğol muhafız silahşörlerini ifade eden bir terimdir. Sözlükte “hizmetkâr, yardımcı, kul, arkadaşı” anlamlarına gelen Moğolca nöker kelimesi, Farsça, Rusça, Türkçe gibi pek çok dile geçmiştir (Vladimirtsov 1929: 287-288)⁵. Nökerlik kurumu Altınordu, Anadolu Selçukluları, Anadolu Beylikleri, Çağataylılar, İlhanlılar, Celayirliler, Çobanlılar, Timürlüler, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Bâburlular, Hive Hanlığıyla Osmanlılar’da da bazı farklı uygulamalarla varlığını sürdürmüştür.

‘inâyet-i pâdşâhânemizdin ser-efrâz kılıp Nayman ayağı atlıg mevzi’-dağı memleke-i pâdşâhî-ğa muta’allık yerdin taḥmînen on miñ ṭanâb yerni nöker mevâcibi üçün emîne’d-devletü’l-

⁴ Detaylı bilgi için bk. (TMEN-II 983 tûmân).

⁵ Detaylı bilgi için bk. (TMEN-I 388).

‘*aliyyetuhu hâdim-i ihlâş mülâzım Muhammed Murâd Bik-niñ oğlı Muhammed Rızâ Kuş-bige on miñ tıllâ-yı râyücü’l-vaqtğa sattıq*“padişahâne inâyetimizle onurlandırıp Nayman Ayaklı mevzideki padişahın memleketine ait yerden on bin tanâb(lık) yeri asker maaşı için yüce devletin güvenilirli, ihlaslı hâdimi, Mülâzım Muhammed Murad Bey’in oğlu Muhammed Rıza Kuş beyi’ne dönemin râyic on bin altınına (tekâbul eden bir meblağ karşılığında) sattık”(HY-T19/4).

serdâr: Asker başı, kumandan anlamlarına gelen *serdâr*, Farsça *ser* ‘baş’ ve *dârân* ‘savaşlar’ kelimelerinden teşekkül etmiş birleşik bir isimdir (Devellioğlu 1990: 1127). Kelimenin çokluk eki ile beraber kullanılması, hanlık ordusunu meydana getiren her birliğin başındakilerin bu unvanla anılıyor olmasını akla getirmektedir.

her künde eṭrâf u cevânib-niñ hâkim ve serdârlarıdın ebed müddet devlet-niñ şâ’nığa münâsib hayr ve tartıglar yetüşür “her gün etraf ve çevrenin hâkim ve serdarlarından ebediyete kadar payidar (olan) devletin şanına münâsib yararlı iş ve hediyeler ulaşır” (Bregel 2007: 26/9).

yüz başı/bigi: Türk-Moğol devletlerinde yüz kişilik askerî birliklerin başlarında bulunan görevliler. Türkistan hanlıklarına ait belgelerden hareketle hanlıktaki birliklerin diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, yüz beyi, bin beyi ve tümen beyi olarak sınıflandırıldıkları anlaşılmaktadır: ... *be-Kâşğar vilâyeti-niñ zümre-i şerîfe-i tabâkât-ı sâdât-ı ‘izâm ve nuḳabâ-yı kirâm ve nücebâ-yı evlâd-ı hâzret-i seyyidü’l-enâm ‘aleyhi’ş-şalâvatu ve’s-selâm ve ‘ulemâ-yı huḳeste kelâm ve fuḳelâ-yı taḳvâ fercâm ve ḳuzât-ı şerî’at encâm ve şudûr-ı ‘âlî-maḳâm ve ḳükkâm-ı zevi’l-iḥtişâm ve rü’esâ-yı nikû-nâm ve cumhûr-ı havâş(ş ü) ‘avâmı bile tümen bigi miñ bigi yüz bigi aymaḳ bigi hürçin bigi işçi küşçi mütevellî tavaçı tüşimel küll(i) ‘ameldâr şâhib cem’ bitikçi-leri...* “Kaşğar vilayetinin şerefli tabakasının zümreleri olan ulu seyitleri, temiz soylu nâkibleri, Allah’ın salat ve selamının üzerine olduğu, bütün halkın efendisi (Hz. Muhammed’in) necip evlatları, kelâmı hayırlı âlimleri Allah’tan korkmaları (hususunda ikaz eden) erdem sahipleri, şeriâtın yıldızları olan kadıları, makamı yüce olan başkanları, ihtişâm sahibi hâkimleri, nâm sahibi reisleri, ileri gelenler ve halk kalabalığı ile tümen beyi, bin beyi, yüz beyi, oymak beyi, muhafız beyi, iş küç (yükümlülüğü) memurları, vakıf yöneticisi, tavacı, tüşümel, bütün memurlar, sâhib-i cem kâtipleri ile” (Raquette 1930: 15).

Yine Kara Yusuf’un, bazı mahallerin gelirlerini Emîr Şemseddîn’e ihsan ettiği Rebülevvel 820/M. Nisan~Mayıs 1417 tarihli, Farsça soyurgal fermanında *şadecât* unvanına tekabül eden askerî bir terim olduğu anlaşılmaktadır: *ümerâ-yı ulusât ve tümenât ve hezârecât ve şadecâtve serdârân ve ḳükkâm ve ‘ummâl ve erbâb u kelânterân ve ahâlî ve a’yân ve kedḳüdâyân ve melikân-ı Kürdistân ‘umûmen ve uşûl ve ma’ârif ve meşâhir ve mütevaṭṭınân ve sâkinân-ı Bidlis ve Ahlât ve Mûş ve ḳunûs ma’a tevâbi’ ve levâhiḳ be-dânend ki* “Kürdistan’ın ulus, tümen, bin ve yüz emirleri, serdarları, hâkimleri, âmilleri, erbâbları, kelanteri, ahâlisi, ayanları ile genel olarak Bitlis, Ahlat, Muş ve Hınıs’la buralara bağlı yerlerin asilleri, maârifî, meşâhiri, mütevattin ve sakinleri bilsinler ki ...” (Kök 2020: 464-466). Türkistan hanlıklarında yüz asker çıkararak yerlerin idarecileri için kullanıldığı tahmin edilmektedir. İran sahası Türk devletlerinden Safavîlerde özel adın sonuna geldiği görülürken Türkistan hanlıkları belgelerinde bu unvanın özel adın önüne geldiği tespit edilmiştir.

bu eyyâm-ı ferâh-intizâm ve ‘umdetü’l-evliyâ ve zübdetü’l-etḳıyâsı-niñ âstâne-i fayz nişânları-niñ şuyûḳ ve cârûb-keş-leri cümle-si-din Nûr Muhammed Şeyḳ-niñ ‘anber ferzend-leri-din biri Yüz başı İş Muhammed Şeyḳ ve ‘Avaz Muhammed Şeyḳ ve Bay Muhammed Şeyḳ ve ḳutluk-Murâd Şeyḳ dergâh-ı ‘âlem-penâhımız-ğa kilip du‘â ve alkış-din sonra ḳadîmu’l-eyyâm-dın bu hengâm-ğa-ça bu düdmân-ı ‘azîmu’ş-şân-niñ du‘â-güyları zümre-i sâdât irken-lıgların hümâyün-ı sem’imizğa yitkürdiler “şevinç intizamlı bu günler(de) velîlerin dayanağı, takvâ sahiplerinin seçkininin feyizli eşliğinin şeyh ve süpürgecileri cümlesinden Nur Muhammed Şeyh’in oğullarından biri Yüzbaşı İş Muhammed Şeyh ve Avaz Muhammed Şeyh, Kutluk Murad Şeyh; âlemin sığınağı olan dergâhımıza gelip dua ve iyi dilekten sonra geçmişten bu zamana kadar bu

şanı büyük hanedanın duâcıları (ve) seyyitler zümresi(ne mensup) olduklarını padişahlık kulağımıza ilettiler” (HY-T70/5).

1.3. İç Güvenlik ile İlgili Meslek ve Unvan Adları

daruga: Vali, askerî vali, bir bölgenin idare ve inzibatıyla görevli memur, muhafız; idare amiri, şehir komutanı.⁶ *Şahne* ve *baskağ* ile eş anlamlı olan *daruga* kelimesinin kök şekli olan *daru-*, tıpkı *bas-* gibi “baskı yapmak, zorlamak” anlamlarına gelmektedir (Schurmann 1956: 343).⁷ Doğu Türkistan’da *dofga*, Azerbaycan Türkçesinde *darga* şekillerini alan (Köprülü 1983: 248), XIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Çin’den Kırım’a uzanan geniş bir coğrafya içinde mevcut olan, eski Uyğurlara ait sivil belgelerinde taruga şeklinde tanıklanan kelime (Özyetgin 2004: 160-161) ile ilgili olarak İran sahası Türk devletlerinden Akkoyunlu ve Safaviler döneminde *darugaların* hizmetlerine karşılık *darugagi* veya *rüsüm-ı darugagi* adı verilen bir vergi aldıkları bilgisi mevcuttur (Kök 2020: 1732).

Tarihî belgelerle edebî eserlerden büyük şehirlere, küçük kasabalara, köylere hatta belirli bir meslek gruplarının üzerlerine *darugalar* tayin edildiği tanıklanabilmektedir. Merkezî idarede önemli vazifelerin başındakilere tahsisatlarını arttırmak maksadı ile herhangi bir şehrin darugalarının tevcih edilebildiği Safavilerde *darugalar*, şehrin asayiş, inzibat ve zabıta işleriyle ilgilendikleri ve kazaî salâhiyetlere mâlik oldukları görülmektedir (Köprülü 1983: 251-252). Türkistan hanlarına ait tarhanlık yarlıklarının inscriptio (kitabe, yazı) bölümünde yarlığın muhatap olacağı kişilerin ve meslek gruplarının adları sayılırken geçen meslek adlarından biri olmasının yanı sıra *karavul*, *toksavul*, *bâcbân*, *keştî-bân*, *dervâzebân*, *terâzubân* gibi vergi toplayıcıları ile birlikte anılması verginin toplanması ve hanın sarayına gönderilmesi vazifeleriyle de ilgilendikleri anlaşılmaktadır.

bâkî nevvâb u hüccâb ve sâyr-i mutesaddiyân-ı eşğâl ve ‘ummâl-ı kubbetu’l-İslâm Hârezm hüşuşan dârü’s-saltâna-i Hîvağ bile Hezâr-esb beldesi-niñ sâdât-ı ‘izâm kuzzât u fuzalâ ahâlî ve mevâlî vazî’ ü şerîf kavî vü za’if ve her bâbdın vuķūflık uluğ erbâb daruga ve kelântârî ahşena’llâhu ahvâlihüm-ğa ol-kim... “İslâm’ın kubbesi olan Harezmi’nin bâkî nâipleri ve hâcipleri ile vesayir meslek girişimcileri, âmilleri özellikle saltanat yurdu Hive ile Hezaresb beldesinin ulu seyyitleri, kadıları, fazılları, ahali, efendileri sıradan veya soylu, güçlü ya da zayıf her hususta vakıf büyük erbap, daruga ve kelanterine -Allah, onların durmunu güzel kılsın!- o ki ...” (HY-T21/8), heme belâ ve bid’atdın beri bilip sūdâ için her tarafğa barsalar ve kilseler karavul ve toksavul bâcbân ve kime darugaları ve keştî-bân ve dervâzebân ve terâzubân bir habbe ve dînâr tama’ ve tavaķķu’qılmasunlar “bütün bela ve bid’attan uzak bilip ticaret için her nereye gitseler ve gelseler karavul, yol muhafızı, bâcdâr, gemi darugaları, gemiciler, kale kapısı muhafızı ve tartı memuru bir habbe (mal) ve(ya) dinar beklemesin ve ümit etmesinler” (Bregel 2007: 10/23).

dervâze-bân: ‘Kapı, kale kapısı, şehir kapısı’ (Devellioğlu1990: 211) anlamlarındaki, Farsça *dervâze* kelimesine, adlardan meslek adları türetmeye yarayan, Farsça *+bân* ekinin getirilmesinden teşekkül etmiş bir kelime olup kale kapısı, şehir kapısı muhafızı demektir. *Dervâzebânlar* şehir kapılarını tutarak hem şehrin güvenliğini sağlamakta, hem de şehre gelen mallardan gümrük vergisini tahsil etmekteydiler (Wood 2005: 43). Kale kapısı muhafızı olan *dervâzebânların*, hem şehir kapılarını tutarak güvenliği sağladıkları, hem de şehre ticaret için gelenlerin mallarından vergiler aldıkları anlaşılmaktadır.

dervâze-bân ve bars-bân ve daruga ve kütvel ve koruķmâl alardın bir habbe ve bir dînâr tama’qılmasunlar... “kale kapısı muhafızı, parşçı, daruga, kütvel ve koruķçı onlardan bir habbe (mâl) ve bir dinar (para) beklemesinler” (HY-T67/29).

karavul: Genellikle atlı askerden oluşan öncü birlik, keşif kolu, müfreze; bekçi anlamlarına gelen, Moğolca bir kelime (Barutçu Özönder 2011: 43).⁸ Belgelerde *biy*, *çihil-yekçi*, *dervâze-bân* ve

⁶ Detaylı bilgi için bk. (TMEN-I 193 *dârūga*).

⁷ Detaylı bilgi için bk. (Cleaves, 1953: 59-237; Vásáry, 1976: 187-197; Manz, 1985: 59-69).

⁸ Detaylı bilgi için bk. (qarāvul ‘Spähtrupp, berittene Patrouille’ TMEN-I 276).

kütvel gibi hanlık görevlileriyle birlikte *karavulunda* bezirgân ve tüccarlardan *bâc* ve *tamğa* vergisi aldıkları anlaşılmaktadır.

her yerge barsa ve kilse biy ve karavul ve çihil-yekçi ve dervāze-bān ve kütvel bâc ve tamğa tip bir habbe ve bir dīnār almasunlar ilçi ve yolçı iş ve küç üstünde ve külli hāşsa mülāzımlar ivleriğa tüşüp konalğa ve süysün tilep gele qaralarındın ulağ tutmasunlar “her nereye gitse gelse biy, karavul, çihil yekçi, kale kapısı muhafızı ve kütvel; bâc ve tamğa (vergisi) deyip bir habbe (mâl) ve bir dinar (para) almasınlar. Elçi, yolcu, bütün hizmetlilerile hassa mülâzımları evlerine (zorla) misafir olup konalğa ve süysün (vergisi) dileyip sürü ve hayvanlarından ulag (hayvanı) tutmasınlar” (HY-T5/12), *her yerge sūdāğa barsa-lar ve kilse-ler karavul ve çihil-yekçi ve dervāze-bān ve ilçi ve yolçı dāhil ve muzāhim bolmasunlar* “her nereye gelseler ve gitseler karavul, çihil yekçi, kale kapısı muhafızı, elçi ve yolcu (onlara) müdahale edip sıkıntı çıkarmasınlar” (HY-T15/15).

koruğbān/koruğmāl: Türkistan hanlıklarına ait tarhanlık yarlıklarında *koruğbān* ~*koruğmāl*~*koruqmāl* şekillerinde tanıklanan kelimenin etimolojisi biraz problemli görünmektedir. Bununla birlikte kelimenin, hana ait, yasak ve koruma altında olan kuru, küçük orman anlamındaki *korı-g'*tan teşekkül etmesi kuvvetle muhtemeldir. Kelimenin türediği *korı*-fiili ‘korumak’ anlamı çerçevesinde Türkçenin tarihî ve modern yazı dillerinin pek çoğunda görülür (Clouston 1972: 645b-646a). Clouston sözcüğü *korı*- ‘korumak’ eylemine dayandırmış, ‘kapalı yer, bölge’ karşılığını verdikten sonra sözcüğün Moğolcada *korıga(n)* ‘kapalı yer, avlu’ biçiminde alıntılandığını Haenisch ve Kowalevski’den aktarmıştır (1972: 652b). Erdal da sözcüğün kökünü *korı*- olarak belirtmiş, sözcüğün bu eylemin nesne adı olduğunu ifade etmiştir (Erdal, 1991: 193-194). Senglâh’ta *koruğ* şeklinde yer alan ve Clouston’un ‘koruma, sığınma’ olarak anlamlandırdığı (1972: 652b) kelime için diğer Çağatayca sözlüklerde ‘koru, konut, sığınak, koruyan’ anlamları verilmiştir (DTO: 428; LÇ: 235a). Räsänen **korı* şeklinde maddebaşı olarak verdiği kelimeyi ‘koruma, himaye; savunma, müdafaa; barınak, sığınak’ anlamlarıyla Doğu Türkçesinden *koruğ* şeklinde aktarmıştır (1969: 282b).⁹

Türkistan’da hanın mezarının bulunduğu alan, avlağı veya ona ait mera ve otlaklar koruk olarak nitelendirilebilir. Söz konusu alanlardan han sarayının odun, ot, saman gereksinimleri karşılanırdı. Bu tür alanlara bakan görevlilere ise *koruğbān/koruğmāl* adının verilmesi ihtimal dâhilindedir. Ancak kelimenin sonundaki *māl*; tarihî ve çağdaş Türk dili alanında tek başına hayvan, para ve vergi anlamları ile kullanılırken bu tür bir kullanımı tanıklanmamaktadır. Usmanova; Türkçede *âmāl* diye bir addan ad türetme eki bulunmadığı için söz konusu kelimenin Türkçe *koruğ* ile mal, sürü, ağaçlık, otlak anlamına gelen, Arapça *māl* sözlüklerinden teşekkül etmiş birleşik bir kelime olarak izah eder (1964: 107-109). Wood; bağlamdan ve terimin *koruğbān* şeklindeki alternanslı kullanımından hareketle bu kelimenin bir vergi adı değil de, *koruğ* vergisini tahsil eden, resmî bir görevli olma ihtimali üzerinde durur. Yine XIX. yüzyılda Hokand Hanlığı’nda *koruğçı* adı verilen bir görevlinin, hana ait koruktan otlak, odun ve yakacak toplayanlardan bir vergi topladığı bilgisini verir (2005: 41-43). Bununla birlikte, Türkistan hanlıklarına ait tarhanlık yarlıklarında söz konusu memurların tarhanlık belgesi verilen kimselerden en ufak bir şey istememeleri ve beklenti içerisinde olmamaları hususunda uyarıldıkları görülmektedir.

bārsbān ve keşti-bān ve kuruğbān ve dervāzebān bir dīnār ...] ve bir habbe tama‘kılmasunlar “parsçı, gemici, korukçu ve kale kapısı muhafızı bir dinar (para) ve bir habbe (mal) beklentisi içerisinde olmasınlar” (Wood 2005: A/10), *bārsbān ve keşti-bān ve kuruqmāl ve darvāza-bān bir habbe ve bir dīnār tama‘kılmasunlar ve kažu ve kaçu bigār ve haşar buyurmasunlar* “parsçı, gemici, korukçu ve kale kapısı muhafızı bir dinar (para) ve bir habbe (mal) beklentisi içerisinde olmasınlar. Kazu, kaçu, bigâr ve haşar (vergisi) buyurmasınlar” (Wood 2005: D/13), *dīvān ve terāzū-bān ve dīvān bigi ve mīr-i tümen ve mīr-āb ve müşrif ve dervāze-bān ve şığavul ve kütvel*

⁹ Detaylı bilgi için bk. (TMEN-III 1465 qoruğçı, “Wächter über etwas, das tabuisiert ist”; Barutçu, Özönder 2011: 38).

koruǵmāl barça ‘ummāl ve duǵhāl daǵl kılmasun-lar “divan, tartı memuru, divan beyi, tümen emiri, su emiri, kale kapısı muhafızı, saray teşrifatçısı, kütvel, korukçu, tüm âmil ile dâhil müdahale etmesin”(HY-T2/19).

şığavul: <Moğ. mihmandar, teşrifatçı (Barutçu Özönder 2011: 43-44), saray teşrifatçısı olarak saray protokolünü takip ve tertip eden görevli (Seng. 260r28; Abuş. 297; LÇ: 205a; DTO: 380).¹⁰ ‘Korumak, mihmandarlık etmek’ anlamlarındaki şığa- fiiline, fiil kök ve gövdelerine gelerek genellikle topluluk adları türeten Moğolca asıllı -GUI’un Doğu Türkçesindeki şekli olan -AvUl ekinin getirilmesiyle teşekkül etmiş bir meslek adıdır (Teres 2009: 329). Türkistan hanlıklarına ait tarhanlık yarlıklarında *şığavulların* tarhanlık belgesi verilen kimselerden en ufak bir şey istememeleri ve beklenti içerisinde olmamaları hususunda uyarıldıkları görülmektedir.

dīvān ve terāzū-bān ve dīvān bigi ve mīr-i tümen ve mīr-āb ve müşrif ve dervāze-bān ve şığavul ve kütvel koroǵmāl barça ‘ummāl ve duǵhāl daǵl kılmasun-lar “divan (memurları), tartı memuru, divan beyi, tümen emiri, su emiri, kale kapısı muhafızı, saray teşrifatçısı, kütvel, korukçu, tüm âmil ile dâhiller müdahale etmesinler” (HY-T2/19).

toqsavul: Transit olarak geçen tacirlerin güvenli bir biçimde yollarına devam etmelerini sağlayan yol muhafızı, jandarma teşkilatı (Togan 1981: 239). İran sahası Türk devletlerinin yazışmalarında *mustahfizān-ı şevāri* ve *rāhdār* olarak geçmektedir.¹¹ Tahsisatlarının merkezî idare tarafından temin edilip merkezdeki büyük bir askerî âmirin emri altında bulunan *toqsavullar*, yollar üzerinde türeyip kervanları yağmalayan ve keyiflerine göre vergiler alan eşkıyalara karşı mallarını transit olarak hanlığın topraklarından geçiren yahut hanlık topraklarında kalan tacirlerle bezirgânların mallarıyla canlarının güvenliğini temin ederlerdi.

heme belā ve bid’atdın beri bilip sūdā üçün her taraf-ğa barsalar ve kilseler qaravul ve toqsavul bāc-bān ve kime daruǵaları ve keştī-bān ve dervāze-bān ve terāzū-bān bir habbe ve dīnār tama’ ve tavaǵku kılmasunlar gele ve qaralarındın ulaǵ tutup āzūrde-dil ve rencide köñül kılmasunlar ve barça tekālīf-i dīvānī ve ma’unāt-ı sulṭānīdīnmu’āf bilip mīn külli vucuh dīremī ve dīnārī havāle ve muṭālībe itmesünler “bütün bela ve bid’attan uzak bilip ticaret için her nereye gitseler ve gelseler karavul, yol muhafızı, bâcdār, gemi daruǵaları, gemiciler, kale kapısı muhafızı ve tartı memuru bir habbe (mal) ve(ya) dinar (para) beklemesin ve ümit etmesinler. Sürü ve hayvanlarından ulag(hayvanı) tutup kalplerini kırıp incitmesinler. Her türlü divan yükümlülükleri ile sultanlık maunlarından muaf bilip hiçbir şekilde (bir tek) dirhem ve dinar (vergi) yüklemesinler ve talepte bulunmasınlar” (HY-T54/23).

tünkatar: Türkçe ‘gece’ anlamındaki *tün* adıyla ‘eklemek, ilave etmek’ anlamındaki *kat*- fiilinin birleşmesiyle teşekkül etmiş bir meslek adıdır: < T. tünkatar [\leq ET (Orh) tün “night” (Clauson 1972: 513a) < AT *tūn (Tekin 1995, 185)+ET (Orh) kat- “to mix, to add” (Clauson 1972: 594b) -ar. Kelime çağdaş Türk yazı dillerinden Kırgız Türkçesinde tun kat- şekli ve “bütün gece yürümek” anlamıyla tanıklanmaktadır (Arat 1987b: 658). Yine benzer bir kullanım Babürname’de de görülür... *atlanıp kečä tün qatıp yarım kečä Xan Yurtıǵa yettük* “... at binip gece boyunca yürüyerek gece yarısında Han Yurdu’na ulaştık.” (Thackston 1993: 169/83a). Dolayısıyla tünkatar kelimesi, daha sonraki devirlerde teşkil edilmiş olmalıdır. ||Çağatayca:” *garden de nuit autour de la tombe ou de la demeure desrois*” (Courteille 1870: 248) || tonkatar “Nachtwächter, nächtliche Leibwacheder Fürsten; de nuit, garde nocturne pour le service des princes” (Vámbéry1867: 267a) || tunktar “seferde hükümdarın otağ ve haymesinin muhafızı, gecepasbani, bekçi; amir ata suvar olduğu anda avaz bulend ile dua edici” (Kúnos1902: 196) || tün kutar (Seng. 1960: 187r 7) || tün qatar ‘gece ile padişahı bekleyenler’ (Kaçalın 2011: 1027).Doerfer’e göre bu kelime Farsçaya da [tunqatār, tunqitār, tunquṭār “Anight watchman, a taper, rushlight”, tunqatārī “The duty of a night watchman, nightly guard” (Steingass 1892: 329a)]

¹⁰ Detaylı bilgi için bk. (şığavul ‘Gastbegleitere (pers. Mihmāndār)’~şığavul~ şığāvul~şığāvul←wmmo.*şıqa’ul id. TMEN-I 232).

¹¹ Detaylı bilgi için bk. (totqāvul TMEN-I 124).

geçmiştir.¹²Türkistan hanlıklarına ait belgelerde han ve sarayını bekleyen gece muhafızları anlamıyla kullanıldığı düşünülmektedir.

hazîneçi ve tahkîk-çi ve tünqatar ve barsbân tıgmesünler “Hazîneci, tahkîkçi, tunkatar ve parsçı dokunmasınlar” (Bregel 2007: 3/19).

1.4. Avcılık ile İlgili Meslek ve Unvan Adları

bârs-bân: Vahşi hayvan terbiyecisi.¹³ Eskiden beri insanlar avlarda, kendi eğittikleri kaplan, köpek, pars ve peleng gibi hayvanları avlanmada kullanagelmişlerdir. Bu işle ilgilenen ve hanın av işlerini düzenleyen avcı başılar veya parsçılar devlet idaresinde vazifeliydiler. Nitekim av esnasında hükümdarın yanında yer alan parsçıların İlhanlı, Akkoyunlu ve Timürlülerde devlethâne veya devlethâne-i pâdişâhî olarak adlandırılan yönetim merkezinde kullukçı sınıfının içerisinde görev yaptıkları (Erşahin 2002: 295) belirtilmektedir. İncelememizde soyurgal ve tarhanlık belgesinin verilip daha çok vergi ve yükümlülüklerden muafiyet tanınan kişi veya zümrelere müdahalede bulunulmaması için ikaz edilen meslek gruplarındandır.

bârs-bân ve keştî-bân ve koruğ-bân ve dervâze-bân bir [dînâr] ve bir habbe tama'kılmasunlar kazu ve kaçu haşar ve bîgâr[r] buyurmasunlar her tarafge sūdāğa barsa ve kilseler çihil-yek ve bâc ve tamğa ve rāh-dârlık ve hazîne-çi-lık tip hiç nimerse tama'kılmasunlar ve hiç vech-din zarar zahmet tıgürmesünler... “parsçı, gemici, korukçu, kale kapısı muhafızı bir dinar (para) ve(ya) bir habbe (bir mal) beklemesinler. Kazu, kaçu, haşar ve bîgâr (vergisi ve yükümlülüğü) buyurmasınlar. Her nereye ticarete gitse ve gelseler kırkta bir, bâc, tamga, râhdârlık ve hazinencilik (vergisi) diye hiçbir şey beklemesinler. Hiçbir şekilde zarar ve zahmete sokmasınlar”(HY-T4/10).

kuşçı: <kuş+çı kuşçu, kuş terbiyecisi (Barutçu Özönder 2011: 38). Ad gövdesinin kökünü meydana getiren kuş kelimesi, Türk dilinin tarihî ve modern lehçelerinin tamamında tanıklanmaktadır (Levitskaya 2000: 180). Türk devlet geleneğinde hükümdarın avcı kuşlarının ve haberleşmede kullandıkları güvercinlerinin yetiştirilmesiyle görevli kimse, kuş bakıcısı, kuş terbiyecisi olup Farsçadaki *bâz-dâr, mîr şikâr başı-gerî* terimine karşılık gelmektedir.¹⁴ İncelenen belgelerde *kuşçı* kelimesi ile Türkistan sahasında hanın hizmetinde çalışan, onun adına avlanan ve av hayvanlarına tuzak kuran kimselerin kastedildiği anlaşılmaktadır.

ilçi ve yolçı ve kuşçı ve bar-ğuçı ve kilgüçi ve cerîb-i dîvânî ivleriğa tüşüp konalğa ve süysün tilemesünler gele ve qaralarıdın ulağ tutmasunlar “elçi, yolcu, kuşçı, giden gelen, divanın cerîb (memuru) evlerine uğrayıp konalğa ve süysün (vergisi) dilemesinler. Sürü ve hayvanlarından ulag(hayvanı) tutmasınlar” (HY-T6/10).

1.5. Bürokrasi ve Yöneticilik ile İlgili Meslek ve Unvan Adları

ağa: Aslı Moğolca olup “büyük kardeş, ağabey; bir devlet adamı makamı”¹⁵ olarak kullanılan bu kelime Türkçede çok geniş bir yayılma alanı bulmuş bir unvan ve rütbedir. Türkistan hanlarına ait tarhanlık yarlıklarında *erbâb* kelimesi ile hep bir arada anılan bu unvandan *ağaça, ağalık, kapu ağası, otağası, tör ağa, yol ağası* (Ata 2008: 178), *kurçî aqâsı, kullar aqâsı ve işik aqâsı* (Kök 2020: 1712) gibi türemiş ve birleşik yapıları unvan adlarının teşekkül ettiği, Safavîler zamanında bu unvana sahip kimselerden müteşekkil *silik-i aqâyân-ı 'izâm* “büyük ağalar zümresi” (Kök 2020: 1151) adı altında bir grubun olduğu tespit edilmiştir. Türkistan hanlıklarına ait belgelerde bu kimselerden *her bâb-dın vuqûflık* “her hususta bilgi sahibi” (HY-T2/7) olarak bahsedildiği görülmektedir.

¹² Detaylı bilgi için bk. (TMEN-II 1965: 940 tünqatâr, ‘Nachtwächter; eine die ganze Nacht hindurch brennende Kerze’~tünqatâr←tü. Tün-qatar id).

¹³ Detaylı bilgi için bk. (< bars+çı, bars “leopard”, Clauson 1972: 368a; barsçı “Hof-Jadgopardenwart” TMEN-II 686; Barutçu Özönder 2011: 37).

¹⁴ Detaylı bilgi için bk. (qüşçi TMEN-III 1967: 1564).

¹⁵ Detaylı bilgi için bk. (TMEN-I 22 ursprünglich ‘älterer Bruder’~âgâ←wmmo. aqa id).

Kömgen mevzi' i-dağı memleke-i pādşāhīğa ta'alluq tapğan yerdin hemegī ve tamāmī ber-keşide yigirme tanāb yerni barça hūkūq ve murāfıki bile mevācib-i nökeriyye üçün Ağa Muhammed-niñ oğlu Baba Cān-ğa yüz tıllā-yı rāyicü'l-vaqtğa sattuq “Kömgen mevzisindeki hanın memleketine ait olan yerden hepsi ve tamamı(nın sınırları) çekilmiş yirmi tanāb yeri tüm hukuk ve murāfıki ile birlikte nökerlik mevācibi için Aka Muhammed'in oğlu Baba Can'a zamanın yüz rāyic altınına sattık” (HY-T42/4), *huşūşan Hıvaq vilayeti-niñ sādāt-ı 'izām ve kuzāt-ı İslām ve meşāyih-i kirām ahālī ve mevālī ağa ve erbāb ve külli 'amel-dārlarığa ol-kim 'İyd Şeyh-niñ oğlu Yār Muhammed Şeyhve Muhammed Emīn Şeyh ve Huseyn Şeyh ve Latif Şeyh burunkı ötken pādşāhlar nişānların dergāh-ı 'ālem-penāhda mübārek nazarım-ğa kirgüzüp imzā iltimas kıldı irse biz takı körüp ve bilip kadīm destūrınça nişān-ı soyurğal kılduq* “özellikle Hive vilayetinin ulu seyyitleri, İslām'ın kadıları, kerem sahibi şeyhleri ve mevālileri, ağa, erbābi ile tüm ameldārlarına o ki İyd Şeyh'in oğlu Yār Muhammed Şeyh, Muhammed Emin Şeyh, Hüseyin Şeyh ve Latif Şeyh mazideki padişah nişānlarını ālemin sığınağı olan dergāhta mübarek nazarıma girdirip imza iltimās kıldığında biz de (bu nişānları) görüp ve bilip kadīm destura göre soyurğal nişānı verdik” (HY-T5/7).

atalık: <ata-lık. ‘ced, baba’ anlamındaki, Türkçe *ata* kelimesine addan ad türetme eki +*lık*’ın eklenmesinden meydana gelen *atalık*; Türkistan’da bir rütbe, hanın tuttuğu ve pederi gibi itimat ettiği adam, ahalinin istek ve haklarını dinleyip padişaha tebliğ ve arz etmeye ve babalık sıfatıyla müşfikâne hâl ve keyfiyetlerinden agāh ve haberdar olmağa memur (Ata 2008: 177) kimseler için kullanılan bir unvandır. Selçuklulardaki atabeylik ile Osmanlı ve Safavilerdeki lalalık müessesesine tekābul eden *atalık*, bir tarafla danışmanlık makamını diğer tarafla yasa doğrultusunda han ve sultanların verasete dayalı sahip oldukları bölgelerde sürdürdükleri hükümlanlıklarına dair denetleme görevlerini yerine getirmişlerdir. Diğer bir ifadeyle *atalık*, Türkistan hanları için merkezi otoritenin sağlanması amacıyla yönelik bir makamdır. Nitekim güçlü hanlar, atalıkları kendileri atamış ve bunların üzerinden sürekli bilgi akışı sağlamıştır. Şehzadelerin, hanlığın başına geçmesiyle de atalıkların sadaret makamına getirildikleri olmuştur. Türkistan hanlıklarında hususî bir anlam ve önem arz eden atalık unvanı, Cengiz sülalesine mensup hanlarda, yani asıl hükümdarlarda değil, bu unvanı taşıyan beyler olan Özbek şehzadelerinden birinin elinde bulunmaktaydı. Cengiz neslinden birinin han ilan edilmesi halinde onun namına hükümdarlık süren Özbek beyleri *atalık* değil de, *mak* unvanını kullanmışlardır (Köprülü 1983: 157-158). Hanların çocuklarını yetiştirip eğitimleri ile ilgilenen ve Rusların “dadka” olarak adlandırdıkları bu görevlinin oturduğu makama *atalıklık* adı verildiği belgelerden anlaşılmaktadır.

hūkkām-ı sabıka-i merhūmī-lerdin tā bu küngeçe te'āmül bu kim Kinik mevzi' i-dağı atalık-lık bolğan yerni pādşāh-ı İslām-penāh atalık-lıkmansıbı-ğa kim-ni münāsib körüp atalık kılsalar ol yerni 'amalāti-niñ i'tibārıdın atalık bolğan emāret-penāh-ğa mihribān bolur “merhūm sabık hükümdarlardan ta bu güne kadar teāmül bu(dur) ki Kinik mevzisindeki atalıklık olan yeri İslāmın sığınağı olan padişah atalıklık makamına kimi münasip görüp atalık (tayin) kılsalar o yeri tayininden itibaren atalık olan (o) emirlik sığınağına ihsan olunur” (Bregel 2007: 30/4).

bik: Türkçenin yazılı ilk belgelerinden günümüze kadar gelen bu unvan, Türkistan sahası belgelerinde ‘asilzāde’ anlamını ifade etmektedir. Hükümdar, şehzade, lala, beylerbeyi, vassal devletlerin yöneticileri, elçi, hâkim, üst düzey ordu mensupları görevindeki kimselerin adlarından hemen sonra gelerek san belirttiği gibi, *bigüm* biçimiyle hükümdar sülalesine mensup bayanlar için kadın adlarıyla veya İran sahasında *ata big*, *bigler bigi*, *çöbān bigi*, *divān bigi*, *kal'a bigi*, *kur bigi* gibi kelimelerle birleşerek yüksek mevki ve vergi adları teşkil etmeye yarayan Türkçe bir kelimedir (Kök 2020: 1723). Beg.¹⁶ Söz konusu unvanın, Türkistan sahasında çok saygın -divan üyesi olması münasebetiyle- ve yaygın bir idarî ve mülkî tabir olduğu *esātin-i bārgāh-ı hüsrevānī* “padişahlık divanının ileri gelenleri” (HY-T2/6) olduğu görülmektedir.

¹⁶ Detaylı bilgi için bk. (bék TMEN-II 1963: 828).

behrām-şavlet bigler birle refī'-menzīlet-lik şadrlarğa kim'işmet mülkige bānī ve pādşāhlık şevketi-niñ nıgeh-bānı irürler “Merih savletli beylerle yüce menzilli sadrlara ki (onlar) ismet mülkine mimar ve padişahlık şevketinin gözcüsüdürler”(HY-T6/4).

biy: Oğuz lehçesinde beg~bey, Doğu Türkçesinde big şeklinde olan, eski Türk unvanının Kıpçak lehçesinde aldığı şekil (Köprülü 1983: 231).¹⁷ Başkurt, Karakalpak, Kazak, Kırım, Kırgız ve Özbek Türkleri arasında kabile reisinin ortak adıdır. Munis bu unvanın noyan unvanı yerine kullanılmaya başlandığından bahsetmektedir. *Biy* rütbesi *mañ* ve *atalıñ* rütbesinden daha aşağı bir rütbe olup Abu'l-Gazi'nin han meclisi üyelerindedir (Şişman 2012: 62). İncelememizde soyurgal ve tarhanlık belgesinin verilip daha çok vergi ve yükümlülüklerden muafiyet tanınan kişi veya zümrelere müdahalede bulunulmaması için ikaz edilen meslek gruplarının unvanlarındandır.

bāc-bān ve keştī-bān ve қоруғ-bān ve dervāze-bān ve terāzū-bān biy қаравул күтевүл bir һабbe ve bir dīnār җama' ve tevaққu'қılmasunlar ... “bācdār, gemici, korukçu, kale kapısı muhafızı, tartı memuru, biy, karavul ve kütvel bir dinar (para) ve(ya) bir habbe (bir mal) beklemesin ve ummasınlar”(HY-T14/15).

dīvān bigi: ‘Büyük meclis’ anlamındaki, Arapça *dīvān* ile Türkçe bey kelimesinden teşekkül edip ilk kez Timurlular döneminde ortaya çıkan bu makam, dīvān-ı ‘âlâ’ dan sorumlu kişiler için kullanılan bir unvan olmuştur (Şişman 2012: 62). Görev alanları itibarıyla İslam devletlerindeki vezirlik makamına paralel bir konum eden *dīvān bigi* nin sorumluluk alanına adlî, askeri ve idarî konular dâhildir. Bu nedenle söz konusu makamdakilerin *diyānet-pīşe ve emānet-endīşe dindār ve güvenilir* (HY-T2/6) kimseler olması gerektiği vurgulanmıştır.

dīvān ve terāzū-bān ve dīvān bigi ve mīr-i түмен ve mīr-āb ve müşrif ve dervāze-bān ve şıgavul ve күтvel қоруғmāl барча ‘ummāl ve duһһāl daһl қılmasun-lar “divan, tartı memuru, divan beyi, түмен emiri, su emiri, kale kapısı muhafızı, saray teşrifatçısı, kütvel, korukçu, tüm âmil ile dâhiller müdahale etmesinler” (HY-T2/19).

debīr: Sāsâniler ile Fârs ve Hint kültür muhitindeki bazı İslâm devletlerinde kâtib ve münşî anlamına gelen terimdir. Eski Farsçada *dipi* (yazı), Hindistan’da Prakrit dilinde *dipi* ve *lipi*, Orta Farsçada (Pehlevice) *dipiver*, *dipir*, *dipirih*, *dibir* şekillerinde geçen *debīr* kelimesi Sümerce *dub* (levha ve yazı) kelimesinden gelmektedir. Bu Sümerce kelime sonradan *duppu*, *tuppu* (levha, sayfa) şekillerinde Akadcaya, oradan da sırasıyla *dup* şeklinde Ârâmîceye ve *def* şeklinde Arapçaya geçmiştir. Kelime başlangıçta daha çok *debīr* ile ilgili malzeme ve yazı anlamına gelirken sonradan bunları kullanan kişiyi ifade etmeye başlamıştır (bk. Kucur 1994: 63). Türkistan hanlıklarına ait belgelerden bu kişilerin *refī'-menzīlet debīrlarğa* yüksek mertebeli kimseler olduğu anlaşılmaktadır.

һүкүмет ve kāmranlıғ büстаны-ниñ bārver eşcārı salтанat ve һүкүmrānlıғ gülistānı eşcārı-ниñ һalāvet-baһş eşmārı ya'nī sa'ādet-mend ferzendleri-bile ‘işret-ma'āş қарынтаşlarға şecā'at ve menā'at-āşār bikler bile celādet ve mübārezet-şi'ār emirler-ға ve şāyib-rāy āşif-mertebet vezirler bile refī'-menzīlet debīrlarға feşāhat-dīşār bedāyi'-niğār zerrīn-қalemmünşiler bile müşğīn-raқam şadākat-şe<m>īm dīvānlarға maşūr-ı şadr ve şahīfe olkim ... “egemenlik ve mutluluk bostanının verimli ağaçları, saltanat ve hükümdarlık gülistanı ağaçlarının tatlılık veren bitkisi, yani saadetli şehzadeler ile işret süren kardeşlere, yürekli ve kuvvetli beylerle yiğit ve mücadeleci emirlere, isabetli görüşlere (sahip, Hz. Süleyman’ın veziri) Âsıf mertebesindeki vezirler ile, yüce makamlı kâtiplere, fâsihlik saçan, güzel suretli, altın kalemlî münşiler ile misk kokulu yazılar ve sadakât kokulu (bitiklerin çıktığı) divanlara sadr yazısı ve sahifesi o ki ...”(HY-T55/6).

erbābān: *erbāb* kelimesi, Arapça bir kelime olup Arapçada, “sahip oldu, ıslahetti, efendi/lider oldu, yetiştirdi ve topladı” anlamları ifade eden “*rabbe*” sözcüğünün çoğulu olup Türkçe Sözlükte “bir işten anlayan, bir işi iyi yapan kimse” anlamlarıyla geçmektedir (TS 1998:717). Türkistan

¹⁷ Detaylı bilgi için bk. (TMEN-II 818 *bī*, ‘Titel für özbekische Stammeshäupter’).

hanlıklarına ait tarhanlık yarlıklarında ise halk liderleri için kullanılan bir unvan olarak görülmektedir. *Erbâblar*, XIX. yüzyılın başlarına kadar, kentsel bölgelerde önemli bir rol oynamıştır. Wood, *erbâbların* Buhara Hanlığında bir tür sulama yetkilisiyken Hive Hanlığında böyle olmadığını, XIX. yüzyılda rollerinin azaldığını, yerini aksakal teriminin almaya başladığını belirtmiştir (2005: 34-35). Türkistan hanlarına ait tarhanlık yarlıklarında akâlarla erbâblar hep bir arada anılmıştır. Bilhassa hanlık işlerinin görüldüğü Hive Hanlığı divanında *erbâbların* da han, atalık, mak, vezir, mihter, kuş bigi, divan bigiler gibi bu divanda buldukları anlaşılmaktadır.

sādāt-ı i'zām ve kuzāt-ı zevi'l-ihtirām ve hâkim-i kirām ve ümerā-yı sa'adet-fercām ve vüzerā-yı kāfiyü'l-mehām ve mahremān bārgāh ve şahib-dağlān dergāh ve erbābān ve aqayān ve cemī'shāhib-i manşibān-ı vilāyet-i Hārezm ahsena'llāhu aḥvālihim bedānend ki ... "Harezim vilayetinin makam sahibi bütün efendileri, ağaları, erbâpları, (han) sarayına dâhil olan efendileri, (hanlık) sarayının samimi dostları, yapılması gerekli işleri başaran vezirleri, sonu mutlu (işlere imza atan) emirleri, kerem sahibi hâkimi, hürmetli kadıları, ulu seyyitleri -Allah, onların durumunu güzel kılsın!- bilsinler ki ..." (Wood 2005: B/4).

hâcib/huccâb: Sasanîler zamanından beri mevcut olan, onlardan sonra İslâm ve Türk-İslâm devletlerine intikâl eden, Arapça bir ıstılahtır. En üstündekilerine *hâcib-i kebîr*, *hâcib-i büzürg*, *hâcibü'l-huccâb*, *melikü'l-huccâb*, *uluğ hass hâcib* unvanının verildiği hâcib'in mukabili olarak DLT'de *tayangü* kelimesi mevcut olup Müslüman Türk devletlerinde hiç rastlanılmayan bu unvana sadece Kara Hitaylarda ve onların Mâverâünnehir'deki hâkimiyetleri esnasında tesadüf edilmektedir (Köprülü 1983: 287-299). Krş. TMEN-III 1369 *qāpūcî*, 'Türhüter, Türwache' ~ qāpīcī ← tü. (az.) qapuči id. Türk-İslam devletlerinde sadrazam, vezir ve mabeynci gibi üst düzey devlet görevlilerine verilen bir unvan olup sarayda görevli oldukları, hükümdarlarla görüşmeleri düzenledikleri gibi kabul resmi sırasında herkesi rütbe ve derecesine göre yerlerini tayin eden kişilerdir. Türkistan hanlıklarına ait belgelerde onlardan gökyüzü şekilli mahfilde duran, arslan gibi kükreyip, kaplan gibi bağırان kimseler şeklinde bahsedilmektedir.

hilāfet āsmān-ı nıḡ ferḡunde hilālī qarıntaşlar birle salṡanat būstanı-nıḡ ḡuceste nihālī ferzendlerge übbehet-āşār şadrlar şerī'āt-şī'ār kuzāt-ı islām ve meşāyih-i kirām ve sādāt-ı kirām ahālī ve mevālī-i uşul ve a'yān ve esātīn-i bārgāh-ı ḡusrevānī bik-ler muşķīn-raqam münşiler diyānet-pişe ve emānet-endişe dīvānılar arslanlayın aqrıp yolbarslayın çağırğan maḡfil-i sipihr meşākil-de turğan ḡuccāb ve ḡāşşa mülāzımlar ve her bāb-dın vuķūf-lıq erbāb ve aqālar daruḡa ve kelāntār cumḡūr-ı sekene ve 'umūm-ı mutavaṡana-yı memālik-i Hārezm ahsena'llāhu aḥvālihim ḡuşuşan belde-yi Hezāresb-ḡa ol-kim "Harezim memleketlerinin halifelik semasının uğurlu hilali kardeşlerle saltanat bostanının kutlu nihali şehzadelere, azametli sadlar, şeriatı şîar edinen İslâm kadıları, kerem sahibi şeyhleri, kerem sahibi seyyitleri, ahalsi, efendileri, ayânı, padişahlık sarayının direği beyleri, misk kokulu yazılar yazan münşileri, dindar ve güvenilir divan (üyeleri), arslan gibi kükreyip, kaplan gibi bağırان, gökyüzü şekilli mahfilde duran hâcipleri, hassa mülâzımları, her bakımdan donanımlı erbâbı, ağaları, darugası, kelanteri, iskân eden halkı ve tüm yurttaşları -Allah, onların durumunu iyileştirsin!- özellikle Hezaresb beldesine o ki ... (HY-T2/7), *bes maḡşūd bu muḡaddimedin bu kim ḡürşid-ḡadr ve āsmān-bedr qarıntaşlar birle ḡükümet-penāh sitāre-sipāh berḡurdār ini ve oğullarḡa 'ālī-maḡām ve sa'adet-fercām diyānet ve şecā'at-lıḡşā'ib-rāy qarāçu biy-lerge muşķīn-raqam ve zerrīn-ḡalem muşķīn-raqam dīvānlar birle āstān-ı felek-iştibāhda turğan ḡācibler-ḡa şerī'āt-şī'ār pūr-hüner ḡāzīlar-ḡa ve her bāb-dın vuķūf-lıḡ aqā ve erbāblarḡa ve külli 'ummāl-ı sekene-i ḡubbetü'l-islām Hārezm ḡuşuşan Hīvaḡ ahsena'llāhu aḥvālihim-ḡa ol-kim ...* "bu mukaddimededen maksud budur ki İslâm'ın kubbesi olan Harezim vilayetinin özellikle Hive[nin]-Allah, onların durumunu iyileştirsin!- güneş rütbeli, gökyüzündeki ay (gibi yüce makamlı) kardeşler ile egemenliğin sığınağı, yıldızlar kadar kalabalık ordusu olan, mutlu küçük kardeş ve şehzadelerine, yüce makamlı, saâdetli, din ve yiğitlik(te) isabetli görüşü olan karaçu beylerine, altın kalemlı, misk kokulu yazı(ların çıktığı) divanlarla, gökyüzünü andıraneşikte duran hâciplerine, şeriatı şîar edinen, hünerli kadılarına, her konuya vakıf aḡa ve erbaplarına, (burada) iskân eden bütün âmillerine o ki ..." (HY-T14/7).

hâkim: Hanlık topraklarının eyaletlere ayrıldığı Türkistan hanlıklarında eyaletleri idare eden valiler için kullanılan, Arapça bir unvandır. Eyalet idarecisi olan hâkimler genellikle biyelerin kimi zaman ise atalık unvanını kullandıkları tespit edilmiştir. Ayrıca hâkimler bek ve nayib unvanıyla da yöneticilik yapmışlardır (Şişman 2012: 62). İncelemeye esas alınan belgelerden bu unvanın, şehir idarecileri için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Herât hâkimi dağı yiberen tevelarğa arfa ve un ve birinç ve oq ve daru yüklep yiberip özi dağı Mir Ahmed Hân bile mollâ katlaşıp Meymene hâkimi ve Firüz-ı Kûh hâkimi özleri-niñ barça leşkeri ve top ve top-hânesi bile biz-niñ hizmetimiz-ğa kilmekçi bolğanları-niñ haberikildi “Herat hâkimi de gönderdiği develere arpa, un, pirinç, ok ve daru yükleyip kendisi de Mir Ahmed Han ile molla gönderip Meymene hâkimi ve Friruz-ı Kûh hâkimi kendilerinin tüm askeri, top ve tophanesi ile bizim hizmetimize gelmek niyetinde olduklarının haberi geldi” (Hin-T4/11).

hân: Türkistan hanlıklarında hanlığın başındaki kimseler için şahıs adlarından hemen sonra kullanılan bir unvan.¹⁸

Abû'l-muzaffêr ve'l-manşûr Anûşa Muḥammed Bahâdur Hân sözüimiz “nusret ve zaferin babası Anuşa Muhammed Bahadır Han buyruğumuz” (HY-T1/2), *abû'l-fâth ve'l-manşûr Seyyid Yâdigâr Muḥammed Bahâdur Hân sözüimiz* “nusret ve fethin babası Seyyid Yedigâr Muhammed Bahadır Han buyruğumuz” (HY-T5/1), *Abû'l-gâzi Seyyid Muḥammed Bahâdur Hân sözüimiz* “Ebû'l-gazi Seyyid Muhammed Bahadır Han buyruğumuz” (HY-T6/1), *abû'l-muzaffêr ve'l-manşûr abû'l-feth Seyyid Muḥammed Raḥîm Bahâdur Hân sözüimiz* “Nusret ve zaferin babası Ebû'lfeth Seyyid Muhammed Rahîm Bahadır Han buyruğumuz”(HY-T67/2).

kâtib: Sözlükte Arapça *ketb* ‘yazmak’ fiilinden türetilmiş bir ism-i fâil olan kâtib (kâtib, çoğulu küttâb, ketebe) ‘yazı işleriyle uğraşan kimse, sekreter, yazıcı; bilgili kişi, noter; muharrir’ demektir (Küçükaşçı 2002: 53). Yazışma belgelerinde *baḥşî, bitikçi, bitkeçi, debîr, muḥarrir, müdebbir, münşi, tayşî* kelimeleri ile birlikte yazıcılar için kullanılan kelimedir.

bâkiyyetü'l-yavlar hezîmet kılıp andan mürâca'ât kılıp Çim-kent-ke nüzül itip anca ki kâtib-lerimiz-ni serişte ve mükemmel eylep yene Urusiyye üsti-ğa yürmaḥ bolup ... “kalan düşman hezimete uğrayıp oradan geri dönerek Çimkent’e nüzul etmiş. Oradaki kâtiplerimizi serişte ve ve mükemmel kılıp tekrardan Rusya üzerine yürümek” (HoBH-T1/15-16).

mîrze: Menşenin Farsça olduğu bu kelimehan soyundan gelen anlamında kullanılan “emîr-zâda>mîr+zâde>mîrzâ” kelimelerinin birleşmesiyle teşekkül etmiş bir unvandır (Özyetgin 2005: 80). Türkistan hanlıkları sahasına ait belgelerde toplumun ileri gelenleri ve hanlık görevlileri tarafından şahıs adlarından önce kullanılan bir unvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Mirza mahkeme zabıt kâtibi demektir. Kur'an-ı Kerim'de alım-satım, kiralama gibi akitlerle ilgili belgelerin “adil kâtibler/kâtib-i adl” tarafından düzenlenmesi istenmektedir. Hokand Hanlığı'nda mirzalık görevine hukukî muâmelerle ilgili belgeleri düzenleyebilecek vasıflara da sahip kimseler tayin edilebilirdi. Bu sebeple mirza olarak tayin edilen kimse görev yaptığı mahkemede zabıt kâtipliği yanında bir noter gibi belgeleme işini de yürütüyordu.

türli mu'âmele körsetmekke qabûlñız bolsa yâki biz-niñ memleketümüzdegi işni tafsîl kılsañız ve şol togrıǵa hem Mîrze Hâkim Bay teyerlik ve keyin i'tibârandurgen ve imperator-ı a'zâm ḥazret-lerine meni ḥürmet kılgaydın Mîrze Hâkim Bay bilen yiberüle turgan tuḥfe ve hediyeler-ni icâbet kılmakğa ümîd tutarmız ki biz pâdsâh iḥlâsını ḥürmet kılıp yâd-nâme bilüp özleri-niñ uluḡ ve qâdir hem-sâyesigâ mürüvvet ve iltifât körgüzgeyler “türli muamele(ler) göstermeye kabulünüz olsa veya bizim ülkemizdeki işi tafsil etseniz, o doğrultuda hem Mirza Hâkim Bey değerli, ardından (da) itibarlandırarmış, (hem de) yüce imparator hazretlerine beni saygın kılacağından Mirza Hâkim Bay ile gönderileduran armağan ve hediyeleri icabet ettiğine ümit

¹⁸ Detaylı bilgi için bk. (hân TMEN-III 1967: 1161; Kök 2020: 242-243).

ederiz ki biz padişah ihlâsını saygın kılıp hatıra yazısı bilip kendilerinin ulu ve kudretli gölgesine mürüvvet ve iltifat gösterecekler” (HoBR-T2/21).

kelânterân: Ferman veya yarlığın verildiği kimsenin ya da muhatap olacağı kimselerin adları ile meslek gruplarının adlarının sıralandığı bölüm olan inscriptio bölümü ile sanctio et corroboratio (te’kid, teyid) bölümlerinde geçen Farsça bir birleşik sıfat olan kelân-ter kelimesinin cem’idir. Lambton, kelânter’in Selçuklularda olduğu gibi reisin benzeri bir rütbe olduğunu ifade etmektedir. Ona göre kelanter, bölgenin bir nevi temsilcisidir. Ancak Selçuklulardaki reisten yetki dairesinin daha geniş olduğu kanısındadır (İA, 2002: 203). Hasanzâde’ye göre kelanterler; divanî memurların ve darugaların esnaf ve halktan vergi toplama işlerindeki yardımcılarıydı (Hasanzâde 2001: 213). Bu makamın görevi hakkında kesin ve net bir tarif verilme de dönemin kaynaklarından yola çıkarak devlet bürokrasisinin alt katmanlarında yer aldığını tahmin etmek mümkündür.

hilâfet âsmâni-niñ ferhunde hilâlî qarıntaşlar birle saltanat büstani-niñ huçeste nihâlî ferzendlerge übbehet-âşâr şadrlar şerî‘ât-şi‘âr kuzât-ı İslâm ve meşâyih-i kirâm ve sâdât-ı kirâm ahâlî ve mevâlî-i uşul ve a‘yân ve esâtin-i bârgâh-ı husrevânî bik-ler muşkin-raqam münşiler diyânet-pîşe ve emânet-endişe divânîlar arslanlayın aqrıp yolbarslayın çağırğan maḥfil-sipehr meşâkil-de turğan huccâb ve hâşşa mülâzımlar ve her bâb-dın vuḳûf-lıḳ erbâb ve aḳâlar daruğa ve kelântâr cumhûr-ı sekene ve ‘umûm-ı mutavaḫana-yı memâlik-i Ḥ‘ârezm aḥsena’llâhu aḥvâlihim huşuşan belde-yi Hezâresb-ğa ol-kim “Harezmi memleketlerinin halifelik semasının uğurlu hilali kardeşlerle saltanat bostanının kutlu nihali şehzadelere, azametli sadlar, şeriatı şîâr edinen İslâm kadıları, kerem sahibi şeyhleri, kerem sahibi seyyitleri, ahalisi, efendileri, ayâmı, padişahlık sarayının direği beyleri, misk kokulu yazılar yazan münşileri, dindar ve güvenilir divan (üyeleri), arslan gibi kükreyip, kaplan gibi bağırarak, gökyüzü şekilli mahfilde duran hâcipleri, hassa mülâzımları, her bakımdan vakıf erbâbı, ağaları, darugası, kelanteri, iskân eden halkı ve tüm yurttaşları -Allah, onların durumunu iyileştirsin!- özellikle Hezâresb beldesine o ki ...”(HY-T2/8).

münşî: Meydana getirme, yapma, bina etme; yazma, kaleme alma; düzyazı anlamlarındaki Arapça inşâ (Kanar 2009: 1581) kelimesinin, ism-i fâili olan *münşî* için sözlükte ‘inşa eden, kuran, yapan; edebî kurallara göre yazı yazan, güzel üsluplu kâtip’(Kanar 2009: 2399) açıklamaları yer almaktadır. Türkistan hanlıklarında hanlık işlerinin yürütüldüğü kuruma divan, bu kurumdaki yazışmaları yürüten özel kâtip, yazıcılara ise *münşî* adı verildiği anlaşılmaktadır.

behrâm -şavlet bigler birle refî‘- menzilet-lik şadrlarğa kim ‘işmet mülkige bânî ve pādşahlıḳ şevketi-niñ nigeḥ-bâni irürler şâhib-ḥibret emânet-şi‘âr vezirler birle şâyib fikret bânî-tibâr münşî-lerğa kim eyâlet memâliki-niñ ‘adâlet-pîşesi ve şevket kişveri-ni<n>g ḥayr-endişesi tururlar “Merih savletli beylerle yüce menzilli sadrlara ki (onlar) ismet mülkine mimar ve padişahlık şevketinin gözcüsüdürler. Tecrübe sahibi, güvenilir vezirlerle, isabetli fikirleri olan, saygın münşilere ki eyalet memleketlerinin adalet başçısı, şevket ülkesinin iyilik düşünenidirler”(HY-T6/4).

oḡul-oḡlan: Türkçenin bilinen ilk yazılı belgelerinden itibaren çocuk için kullanılan bu kelime, ilerleyen süreçte anlam daralmasına uğrayarak sadece erkek çocuk için kullanılmıştır (Ata 2008: 194). İdarî teşkilata ait bir unvan adı olarak ise Cengiz Han nesline mensup, tahta çıkamamış şehzadeler için kullanılmıştır. Timürlü, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safavî ve Tiflis Hanlığı’na ait Farsça fermanlardaki *ferzendân*(Kök 2020; 436, 487, 529, 718, 1697) kelimesine tekabül etmektedir.¹⁹ Türkistan hanlıklarına ait belgelerde de bu anlamıyla kullanıldığı tespit edilmiştir.

bes bu muḳaddima [ḥürşid-ḳadr] [ve] âsmân-bedr qarıntaşlar-ğa ve ḥükümet-penâh sitâre-sipâh berḥürdâr oḡlanlar-ğa ve ‘âlî-maḳâm ve sa‘âdet-fercâm diyânet ve şecâ‘at[-lıḳşâ’ib-rây] ḳaraçu biylerge muşkin-raqam ve zerrin-ḳalem mülk-ârây ve şâhib-rây ferâset-lik divânlarğa siyâset ve heybet-lik arslan-layın [aqrıp] yolbarslayın çağırğan âstân-ı felek-iştibâhda turğan ḥâcibler-ğa ve

¹⁹ Detaylı bilgi için bk. (TMEN-II 1965: 502 *oḡlân*).

şerî‘at-şî‘âr perhîz-gâr kâzîlar-ğa ve her bâb-dın habe[rđâr] vuķûf-lık aķâ ve erbâblarğa ve külli ‘ummâl-ı sekene-i ķubbetü’l-islâm H‘ârezm ĥuşûşan hezâr-esb aķsena’llâhu aķvâlihüm-ğa ol-kim “İslâm’ın kubbesi olan Harez m vilayetinin güneş rütbeli, gökyüzündeki ay (gibi yüce makamlı) kardeşlerine, egemenliğin sığınağı, yıldızlar kadar kalabalık ordusu olan, mutlu şehzadelerine, yüce makamlı, saâdetli, din ve yiğitlik(te) isabetli görüşü olan karaçu beylerine, misk kokulu yazı ile altın kalem ile memleketi süsleyen, isabetli fikir, ferasetli divanlarına, siyaset ve heybetli arslan gibi kükreyip kaplan gibi bağırان, gökyüzünü andıraneşikte duran hâciplerine, şerî‘atı şîâr edinen, dindâr kadılarına, her bakımdan haberdar aģa ve erbaplarına, bütün iskân eden âmillerine özellikle Hezaresb’e -Allah, onların durumunu iyileştirsin!- o ki ...”(HY-T4/5).

şadr: Arapça ‘göğüs’ anlamına gelen *şadr*, başlangıçta seçkin kişiler için kullanılan onursal bir unvan idi. XIII. yüzyıldan itibaren önem kazanan bu unvan, İlhanlılarda, özellikle İran dünyasında dinî işlerden sorumlu bir memuriyet için kullanılmaya başlanmıştır (Horst 1956: 17). Timürlüler zamanında dinî, en üst makamdaki yetkiliyi ifade etmede kullanılan bu terim, Timür’ün halefleri döneminde de şehirlerde dinî otoriteyi elinde tutan imam ve reisler için kullanıldığı görülmüştür (Yüksel 2009: 144-145). Türkistan hanlıklarına ait yarlıklarda protokolde hanın kardeşleri ve şehzadelerden sonragelen en önemli bir makam olduğu anlaşılmaktadır. İncelenen belgelerde onlardan sadrazamlıktan ayrılmış kimselerin unvanı anlamındaki (Devellioğlu 1990: 1353) *übbehet-âşâr* büyüklük, ululuk sahibi (HY-T2/5) kimseler şeklinde bahsedilmektedir.

behrâm-şavlet bigler birle refî‘-menzîlet-lik şadrlarğa kim ‘işmet mülkige bânî ve pādşāhlık şevketi-niñ niğeh-bānı irürler şāhib-ħibret emānet-şî‘ār vezîrler birle şāyib-fikret bā-i‘tibār münşî-lerğa kim eyālet memāliki-niñ‘adālet-pîşesi ve şevket kişveri-ni <n>g ĥayr-endîşesi tururlar “Merih savletli beylerle yüce menzilli sadrlara ki (onlar) ismet mülkine mimar ve padişahlık şevketinin gözcüsüdürler. Tecrübe sahibi, güvenilir vezirlerle, isabetli fikirleri olan, saygın münşilere ki eyalet memleketlerinin adalet başçısı, şevket ülkesinin iyilik düşünenidirler” (HY-T6/4).

şāhib-dahl: ‘Sāhip, bir vasfı olan, koruyan, bir iş yapmış olan’ anlamındaki Arapça *şāhib* (Devellioğlu 1990: 1093) ile ‘girme, karışma; nüfuz’ anlamlarındaki, Arapça *dahl* (Devellioğlu 1990: 194) kelimesinin birleşmesinden teşekkül etmiştir. Türkistan sahasına ait belgelerde *dergāh-ı ‘ālem-penāh* olarak nitelendirilen hanlık divanı üyelerinden biri oldukları anlaşılmaktadır. Emir Timür’un, seyitler soyuna mensup Ebu Müslim’in evlatlarına verdiği 780/1379~1380 tarihli inayetnâme yarlığında *maķ-lar ve atalıklar ve taķsavullar ve çağdavullar ve odağçılar ve ilçiler ve kuşçılar ve tamām aliğ-dār ve cemî‘ taķşîl-dār*lar gibi, saltanat yurdu Harez m’in ameldârlarından olduğu anlaşılmaktadır (Kök 2020: 424-425). Benzer görevinin Türkistan hanlıkları döneminde de devam ettiği görülmektedir.

*ħayr-endîş umerālarğa şāhid-tedbir vüzerā birle zerrîn-ķalem ve muşķîn-raķam dīvānlarğa dergāh-ı ‘ālem-penāhda turğan şāhib-dahl*lar birle mahremeler-ğa ĥuşûşan H‘ârezm-i irem-bezm vilāyeti-niñ sādāt-ı i‘zām ve kużāt-ı İslām ahālî ve mevālî ekābir ve eşrāf aķâ ve erbāb başlık barça ‘ameldārlarğa masţūr şudūr-ı şahîfe ol kim ...“hayır düşünen emirlere, tedbir sahibi vezirler ile altın kalemler, misk kokulu yazı(nın yazıldığı) divanlara, âlemin sığınağı olan dergâhta duran sāhip-dahl ile samimi (dostlara), özellikle cennet meclisi(ni andıran) Harez m vilayetininulu seyitleri, İslâm’ın kadıları, ahali, efendi, ulular, eşrāf, aģa, erbap, başçı (ve) bütün vergi tahsildarlarınayazılan sahifenin satırları bu(dur) ki ...” (HY-T66/4).

töre: Clauson, sözcüğün Moğolcadan ödünçlenmiş olabileceğini ileri sürmüştür (Clauson 1972: 531b-532a). Räsänen, Moğolca töre ‘tavır, tutum’ ve Türkçe törü arasındaki benzerliğe vurgu yapmıştır (1969: 495a). Pelliot, törü kelimesini Çinceyle ilişkilendirmiştir (TMEN-I 134). Hamilton, kelimenin Türkçedeki törü- (veya saymaca tör-) ‘yaratılmak, oluşturulmak’ fiiline -ü fiilden ad yapım eki getirilerek oluşturulduğu görüşündedir (Hamilton 1998: 226). Doerfer törö kelimesinin Türkçeden Moğolcaya geçtiğine işaret etmiştir (TMEN-I 543). Sözcük, törü>töre biçimlerinde ve ‘töre, gelenek, kanun, öğretisi, din’ gibi anlamlarla tarihî Türk yazı

dillerinin tamamında görülür. Törü günümüzde kuzeybatı Türk lehçeleri ile Oğuzcanın yayılma alanlarında varlığını sürdürmektedir (Clauson 1972: 531-532). Türklerin eski zamanlarından kalan temel politik terimlerden biri olan, il ve kağan kelimeleri ile ilgili (Kök 2019: 36) olan kelime, Türkistan hanlıklarına ait tarhanlık yarlıklarında hanzâde ve beyzâdeler için kullanılan bir unvan olarak karşımıza çıkmaktadır.

hazret-i cennet mekânî bile Mūsâ Töremiz-niñ istiḥvānları kilgeç Gendūmkān ḥavlige tüşürüp üstilerin yahşı becerip caylasunlar “cennet mekân hazret ile Musa Töremizin dostları geldiklerinde avluya konup üstlerini güzelce temizleyip yerleştirsinler” (Bregel 2007: 27/3).

vezir: İslâm devlet teşkilatında halife veya hükümdarlardan sonra gelen, yüksek rütbeli kimseler için kullanılan Arapça unvan (Devellioğlu 1990: 1382). İlk Türk devletlerinde konuşan ve önerilerde bulunan kişilerin makamı anlamındaki *ayguç* (Clauson 1972: 271a), Karahanlılar dönemindeki *kengeşçi*, *öge* (Yağlı 2014: 32) kelimelerinin muadilidir. Kâtiplik ve danışmanlık istidadı taşıması gereken vezirlik makamı, Türkistan hanlıklarında da mevcuttur. Türkistan hanlarına ait belgelerden bu rütbeye sahip kimselerin tecrübe sahibi, güvenilir *şâhib-i ḥibret ve emanet-şi‘âr vezirler* (HY-T1/10, HY-T3/5, HY-T5/5, HY-T6/4, HY-T7/6) olması gerektiği anlaşılmaktadır.

şâhib-[ḥibret emānet-şi‘âr] vezirler birle şâyib-fikret bâ-i‘tibār münşî-lerğa kim eyālet memālîkinîñ ‘adālet-pîşesi ve şevket-i kişverî-ñiñ ḥayr-endîşesi tururlar]... “tecrübe sahibi, güvenilir vezirlerle, isabetli fikirleri olan, saygın münşilere ki eyalet memleketlerinin adalet başçısı, şevket ülkesinin iyilik düşünenidirler” (HY-T7/6).

bahâdur: ‘Kahraman, cengâver ve yiğit’ anlamlarına gelen ve Çingizli fütuhatından sonra geniş bir alana yayılarak Türk hükümdarlarının resmî unvanları arasında yer alan, Moğolca bu unvan; Farsça, Urduca, Lehçe ve Rusçaya geçmesinin yanı sıra tarihî ve çağdaş Türk dili alanında *bagatur* (Proto-Bulgarlar), *bahadır*, *batır*, *batır*, *matur* (Çağatay, Kırgız, Kazak, Kazan ve Başkırt lehçelerinde), *pattır* (Çuvaşçada), *pettir*, *mettir* (Altaycada) şekillerinde ve Yenisey Ostyakları’nda *baha*, Macarcada da *bator* şeklinde mevcuttur (Köprülü 1983: 173-177). Köklerinin çok eskilere dayandığı *sözüm*, *sözümüz*, *süyüzümüz* formüllerinden önce, yarlık veya fermanı veren hükümdarın adından ise hemen sonra İlhanlı, Celayirli, Timürlü, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safavî ve Osmanlı Devletlerinin yanı sıra Altınordu, Kazan, Kırım ve Türkistan hanlıkları diplomatikasında da kullanılan bir formüldür.²⁰

Abū’l-muzaffer ve’l-manşūr Anūşa Muḥammed Bahādur Ḥān sözümüz “nusret ve zaferin babası Anuşa Muhammed Bahadır Han buyruğumuz”(HY-T1/2), *abū’l-fāth ve’l-manşūr Seyyid Yādigār Muḥammed Bahādur Ḥān sözümüz* “nusret ve fethin babası Seyyid Yedigâr Muhammed Bahadır Han buyruğumuz”(HY-T5/1), *Abū’l-gāzî Seyyid Muḥammed Bahādur Ḥān sözümüz* “Ebū’l-gazî Seyyid Muhammed Bahadır Han buyruğumuz”(HY-T6/1), *abū’l-muzaffer ve’l-manşūr abū’l-feth Seyyid Muḥammed Raḥîm Bahādur Ḥān sözümüz* “Nusret ve zaferin babası Ebū’lfeth Seyyid Muhammed Raḥîm Bahadır Han buyruğumuz”(HY-T67/2).

ḥâce: Yeni Farsçada X. yüzyıldan beri “efendi, sâhip, kâtip, muallim, tüccar” gibi türlü anlamlardaki bu kelime; Farsçadaki anlamlarıyla eş değer bir şekilde uzun süreden beri tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerinde hoca şeklinde tanımlanmaktadır. Bu unvanın toplumsal ve idarî teşkilatta vazifeli kimselere verildiği görülse de Gazneli, Selçuklu, İlhanlılarda hükümdardan sonra devletin en büyük rüknü olan vezire *hâce-i büzürg*, Harezmsahlarda *hâce-i cihândiğ*er devlet ricaline ise *hâce* denilirdi. Selçuklu veziri Nizâmü’l-mülk’ün Siyasetnâme adlı eserinde ‘devlet dairelerinde çalışan memurlar, yani bürokratlar’ için *hâce* ve *hâcegân* kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. Timürlü, Karakoyunlu ve Akkoyunlu döneminde bürokratlar için kullanılmaya devam eden bu unvan, Safavîlerin kuruluşundan sonra İran’da eski önemini yitirse de Hindistan ve Türkistan coğrafyasında muhafaza etmeyi başarmıştır. Türkçede şahıs isimlerinin önüne veya

²⁰ Detaylı bilgi için bk. (*bahâdur* TMEN-II 1963: 817).

sonuna eklenen bu unvanın (Köprülü 1983: 280-287) Türkistan hanlığı belgelerinde şahıs adlarının önüne geldiği görülmektedir. Hanlık topraklarındaki seyitlerin de bu unvanı kullandıkları tespit edilmiştir.

müşteri hâşiyet Cemşid âyîn qarıntaşlar birle sitäre sipâh ber-hürdâr ferzendlerke ‘âlî himmet Behrâm-şavlet bigler birle refî‘ menzilet-lik şadrlar-ge zerrîn kalemve müşkîn raqam divânlarge huşuşen Hezâresb ahsena ‘llâhu ta‘âlâ aḥvâlihüm-niñ sâdât-ı ‘izâm ve kużât-ı zevî’l-ihtirâm atalık ve nâyib aqâ ve erbâb barça ‘ameldârlarığa olkim cenâb-ı siyâdet-penâh hidâyet-destgâh merḥumî Nedr Muhammed Şeyḥ ‘Azizân-niñ oğlanları Hâcî Pâyende Muhammed Maḥdûm ve Nür’ullâh Maḥdûm ve ‘Abdu’llâh Maḥdûm ve ‘Abdu’l-ḥayy Maḥdûm merḥumî-niñ oğlanları ve cenâb-ı mezkûr-niñ nebîreleri H’âce Tâhir Maḥdûm Aḥûnd H’âce Zâhir Maḥdûm ötken pādşâhlar-niñ nişânların zâhir kılıp imzâ iltimâs kıldılar irse biz takı merâḥim-i ḥüsrevâne-mizni müşârünileyhüm-ler-niñ aḥvâl-leriğa şâmil kılıp seyyid-i şaḥîḥü’n-neseb bilip nişân-ı ‘âlîşân soyurğal kılduq“Jüpiter hâsiyetli, Cemşid töreli kardeşler ile yıldızlar kadar kalabalık ordusu olan şehzadeler, yüksek himmetli, Merih savletli beylerle yüce menzilli sadrlara, altın kalemli ve misk kokulu divanlara özellikle Hezaresb’in -Allah, onların durumunu güzelleştirsin!- ulu seyitleri, hürmetli kadıları, lala, nâip, ağa, erbap ve bütün ameldârlarına o ki seyitliğin sığmağı, hidayetin destgâhı olan merhum Nedr Muhammed Şeyh Azizân cenabının oğulları Hacı Payende Muhammed Mahdum, Nurullah Mahdum, Abdullah Mahdum, Aldulhay Mahdum merhumunun oğulları ve adı geçen cenabın torunları Hacı Tahir Mahdum, Ahund Hacı Zahir Mahdum mazideki padişahların (kendilerine verdiği) nişanlarını gösterip imza istediklerinde biz de padişahâne merhametlerimizi adı geçenlerin durumlarını kapsayıp, hakikî seyit nesepli bilip şanı büyük nişan(ımızla kendisini) soyurğal kıldık”(Wood 2005: D/7).

1.6. Diplomasi ile İlgili Meslek ve Unvan Adları

barğuçı ve kilgüçi: ‘gitmek’ (Clauson 1972: 354a-b) anlamındaki bar- ve ‘gelmek’ (Clauson 1972: 715b) anlamındaki kil- fiilinin -ğu/-gü, -ku/-kü sıfat-fiil ekinin addan ad yapma eki +çı/+çi ile genişletilmiş biçimleridir. Eraslan, ekin gelecek zaman ifadesi yanında şimdiki zaman ve devamlılık ifadesi de taşıdığını belirtmektedir (1980: 91). Bayraktar ise eki, geniş zaman ifadesi taşıyan sıfat-fiil ekleri başlığı altında göstermiş; ancak ekin gelecek zaman ifadesi taşıdığını belirtmiştir (2004: 87). İncelenen belgelerde ekin, geniş zamanda gerçekleşen ve fâil adlar teşkil eden kelimeler türettiği görülmektedir. Türkistan sahasına ait tarhanlık yarlıklarında *barğuçı ve kilgüçi* biçiminde çift söz olarak kullanılan bu kelime, İran sahasında kurulan Türk devletlerine ait Farsça yazışmalardaki *âyende ve revende* kelimelerine yani diplomatik heyete veya gelip giden misafirlere tekâbul etmektedir. Bu kimselerin Türkistan hanlığı arazilerindeki mükelleflerin evlerine konuk olup onlardan *konalğa ve süysün*(erzak vergisi) talep edebildikleri *veya gele karaları* diye adlandırılan hayvan sürülerinden *ulag* (hayvanı ya da vergisi) tutabildikleri anlaşılmaktadır.

ilçi ve yolçı barğuçı ve kilgüçi ve cemî‘ iş ve küç üstünde yürgen konalğa ve süysün tilep gele karalarından ulag tutmasınlar “elçi, yolcu, giden ve gelen ve bütün hizmetliler; konalga ve süysün (vergesi) dileyip sürü ve hayvanlarından ulag (hayvanı) tutmasınlar” (HY-T3/12), *ilçi ve yolçı barğuçı ve kilgüçi at ve tivelerin ulag tutup konalğa ve süysün tilep ivlerige tüşmesünler* “elçi, yolcu, giden ve gelen; at ve develerini ulag (hayvanı) tutmasınlar, konalga ve süysün dileyip evlerine (zorla) misafir olmasınlar” (HY-T4/9), *ilçi ve yolçı barğuçı ve kilgüçi ivlerige tüşüp konalğa süysün tilemesünler* “elçi, yolcu, giden ve gelen; evlerine varıp konalga ve süysün (vergesi) dilemesünler” (HY-T1/17).

ilçi: Bir devleti başka bir devlet nezdinde temsil eden kimse, sefir; bir uzlaşma sağlamak veya işi bitirmek için birinin yanına gönderilen kimse; yalavaç, peygamber, resul, nebi. Clauson, “yabancı ülkelerde hükümetin, ülkenin temsilcisi” anlamına gelen bu kelimenin memleket, ülke anlamlarına gelen *el~il* adından addan ad türetme eki +çl ile türetilmiş bir kelime olduğunu belirtir (1972: 129a). Schönig “delege, diplomatik temsilci, elçi” anlamlarına geldiği ve delege, elçi, kurye, misyoner (Lessing, 307a) sözcüğünden ödünçleme olduğunu dile getirir(1960: 94-

95).²¹İncelenen belgelerde yolçı kelimesi ile bir arada kullanılan ilçilerin, Türkistan hanlığı arazilerindeki mükelleflerin evlerine konuk olup onlardan *konalgâ ve süysün*(erzak vergisi) dileyebildikleri *veya gele qaraları* diye adlandırılan hayvan sürülerinden *ulağ* (hayvanı ya da vergisi) tutabildikleri anlaşılmaktadır.

ilçi ve yolçı barğuçı ve kilgüçi ve cemîc iş ve küç üstünde yürgen konalgâ ve süysün tilemesünler gele qaraların ulağ tutmasunlar “elçi, yolcu, giden ve gelen, iş ve güç (hizmet yükümlülüğü) üzerinde duran; konalga ve süysün (vergi) dilemesinler, sürü ve hayvanlarını ulag (hayvanı) tutmasınlar” (HY-T3/12), *her yerge sūdāğa barsalar ve kilse-ler qaravul ve çihil-yekçi ve dervāze-bān ilçi ve yolçı dāhîl ve muzāhîm bolmasunlar* “her nereye ticarete gitseler ve gelseler karavul, kırkta bir vergi tahsildârı, kale kapısı muhafızı, elçi ve yolcu müdahil olmasınlar ve zahmete sokmasınlar” (HY-T15/15).

tavaçı: Ortaçağ’da bazı Türk ve Moğol devletlerinde kullanılan bir tür askerî unvan olup Moğolca ‘saymak, toplamak, hesaplamak’ anlamındaki *togacadan* gelmektedir (TMEN-I 260-264; Lessing 1960: 1255). Çağatay Türkçesinde ‘ulak dimekdür, ba‘zılar deve ile sekirden ulağdur dimişler’ (Güzeldir 2002: 232) şeklinde izah edilmektedir.

anın için Mollâ Muhammed Baba Halife-ni atası-nı ve ini-si ‘İyd Muhammedni ve qarıntaş-ları Veys Muhammed ve Rüzüm-nı ve oğlanları birle tarhan ve merfû‘u’l-kalem kılıp nişân-ı soyurgâl kılduk imdi bu humâyün yarlıg körgeç ehl-i kalem kalem-lerin ve ‘ameldârlar kadem-lerini tartsunlar ve munlar her yerde ikin ikse-ler bigâr ve haşar ve kazu ve kaçu buyurmasunlar Hive-niñ ve Yañı Arık ve Gâzi-âbâd ve Şâh-âbâd ve Zeh kâzısı dip kişi tilemesü-ler ve cerîb ve tanâbâne ve algut ve salgut tip nimerse tilemesün-ler ve at bağlatmasunlar ve multık salmasun-lar ve araba almasunlar ve ipek-leridin māl almasun-lar avda ve çerik-de atlanursın dimesün-ler ve at tilemesünler ilçi ve yolçı barğuçı ve kilgüçi ve tavaçı üylerige tüşüp konalgâ ve süysün tilemesünler “onun için Molla Muhammed Baba Halife’yi babası ve küçük erkek kardeşi İyd Muhammed’i ve kardeşleri Veys Muhammed ve Ruzum’u, oğullarıyla birlikte *tarhan* ve (üzerlerinden bütün vergi) kalemlerini kaldırıp soyurgal nişanı verdik. Şimdi bu hanlık yarlığını gördüklerinde kalem ehli (mutasarrıflar onlar üzerinden vergi) kalemlerini kaldırsınlar, bütün vergi tahsildarları (da) ayaklarını (onların arazilerinden) çeksinler. Bunlar her nerede ekin ekseler (onlara) *bigâr, haşar, kazu ve kaçu* (vergi ve yükümlülüğü) buyurmasınlar. Hive’nin, Yeni Arık, Gaziabad ve Zeh (bölgesinin) kadısı diye adam talep etmesinler. *Cerîb, tanâbâne, algut ve salgut* (vergi) adı altında bir şey istemesinler, (arazilerine) at bağlatmasınlar, tüfek attırmasınlar, araba almasınlar, ipeklerinden *māl* (vergi) almasınlar, avda ve (merada hayvan otlatırken) ata biniyorsun demesinler ve at istemesinler. Elçi, yolcu, giden gelen, tavaçı; evlerine (zorla) misafir olup konalga ve süysün (vergi) istemesinler” (HY-T2/18).

yolçı: Türkistan hanlıklarına ait tarhanlık yarlıklarında *ilçi, yolçı, barğuçı ve kilgüçi* meslek adlarıyla birlikte kullanılan bir meslek adıdır. ‘kılavuz, rehber’ anlamlarındaki kelimenin kökünü meydana getiren yol, günümüzdeki karşılığıyla, birtakım ses değişmelerine uğramış biçimde Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının tamamında tanıklanmaktadır (Clauson 1972: 917a-b); Farsça, Moğolca, Tunguzca, Güney Sibiryâ dilleri, Doğu Sibiryâ dilleri ve Sırpçaya da girmiştir (TMEN-I 226-227). Kelime ilk defa Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ‘kılavuz’ anlamında kullanılmıştır(Clauson 1972: 921b). Semih Tezcan, Kutadgu Bilig dizininde ‘yolcu’ olarak anlamlandırılan *yolçı*’nın (Arat 1979: 552) ‘kılavuz, yol gösterici’ anlamının alınması gerektiğini dile getirmiştir (1981: 76). Harezmi sahası metinlerinde de ‘rehber, kılavuz’ anlamını koruyan *yolçı*, (Ata 1997: 744) Türkçe’nin sonraki dönemlerinde genellikle ‘yolcu, gezgin’ karşılığıyla görülür (Clauson 1972: 921b). Türkçeden Farsçaya yolçı ‘kılavuz’; Moğolcaya jolşu ‘yolcu’; Sırpçaya joljija ‘yolcu’ biçimlerinde geçen sözcük (TMEN-IV 225) günümüzde ‘kılavuz’ kullanımıyla bağlantılı olarak Kırgız Türkçesinde colçu telaffuzuyla “kılavuz” anlamıyla yaşamaktadır (Yudahin 1998: 220). İncelenen belgelerde *yolçının ilçi* kelimesi ile birlikte kullanılması, Türkistan hanlıkları elçilik heyeti arasında onları zor

²¹ Detaylı bilgi için bk. (TMEN-II 656 elçi)

geçitlerden, sarp dağlardan, tehlikeli yollardan geçirmekle görevli kimselerin de yer aldığı anlaşılmaktadır.

ilçi ve yolçı ve barguçı ve kilgüçi ve cerib divānī ivlerige tüşüp konalğa ve süysün tilemesünler “elçi, yolcu, gidip gelen ve divan ceribi evlerine (zorlarına) misafir olup konalğa ve süysün (vergisi) istemesinler” (HY-T7/12).

1.7. Esnaf ve Zanaatkârlık ile İlgili Meslek ve Unvan Adları

ķayraķçı: Türk dilinde *ķayra-* ‘bilemek, keskinleştirmek’ (Clauson 1972: 605b), *ķayraķ* ‘bileği taşı’ (UTİL 1999: 794a), *ķayraķçı* da ‘bileğici’ anlamlarına gelmektedir. İncelemeye esas alınan Türkistan hanlıklarına ait belgelerde *Ata ķulı* adlı birisinin mesleği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Naķş-Murād Daruĝa ve Ħasan Taraĝçı ve Ata ķulı Ķayraķçı ve Usta ‘Avaz Niyāz ve Baba Cān ve ‘Abdu’r-raĝmān Kelek ve Baba Cān Ħarāṭve Muĥammed Cān Şūfī ve şimālen ‘Aşūr Muĥammed ve Baba ve Ya’ķūb Bay ve Raĝmān-birdi ve ba’zı mezkūr daruĝa ve ‘Abdu’r-raĝmān Kelek ve ba’zı-sı Zeh-ķeş ve ĝarben Zeh-ķeş ve cenūben ba’zı ‘Abdu’r-raĝmān Kelek ve Muĥammed Cān Şūfī ve ba’zı ‘āmmē yolu imdi bu yarlıĝ-ı hūmāyūn-ı ‘ālī mażmūnıĝa muṭṭalı’ ve āĝāh bolĝaç şol-ma’lūmu’l-ĥudūd ikki ķıṭ’a yerni muşārun ileyh-niņ mülk-i ĥālīşi bilip aĥadī ve āferide-i dāĥil ve muzāĥim bolmasun “bir kısmı Naķş Murad Daruga, Hasan Tarakçı, Ata kuli Bileğici, Usta Avaz Niyaz, Baba Can, Abdurrahman Kelek, Baba Can Harat, Muhammed Can Sufi, kuzey olarak Aşur Muhammet, Baba, Yakup Bay, Rahmanberdi, adı zikredilen bazı daruga ve Abdurrahman Kelek, bir kısmı Zehķeş, batı olarak Zehķeş, güney olarak bir kısmı Abdurrahman Kelek ve Muhammed Can Sufi, bir kısmı amme yolu. Şimdi padişahın bu yüce fermanı(nın) mazmunun(d)a(n) haberdar vebilgi sahibi olduklarında hudutları malûm şu iki kıta yeri müşarünileyhin halis mülki bilip kimse ve hiçbir canlı müdahil olmasın ve zahmet etmesin”(HY-T38/9).

tarāĝçı: Kelimenin kökünün ‘dağıtmak, ayırmak, vs.’ anlamlarına gelen tar- (Clauson 1972: 529a) olduğu bu fiile önce fiilden ad türetme eki -gAk’ın (Clauson 1972: 539b; Erdal 1991: 391) getirilmesiyle tarĝak kelimesinin, daha sonra da adlardan ad türetme eki +çl’nin söz konusu ad gövdesine getirilmesiyle bu meslek adının türetildiği anlaşılmaktadır. Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinden itibaren tarihî ve modern Türk yazı dillerinin tamamında şu şekilde tanıklanmaktadır: Eski Türklerde tarakçılık mesleği için kullanılan targakçı sözü Eski Uygurca sonrasında, İbni-Mühennâ Lûĝati’nde tarakçı “tarak yapan” (Battal 1997: 68), Kıpçak Türkçesinde tarakşı “tarakçı.” (Toparlı vd. 2003: 263), Osmanlı Türkçesinde tarakçı “tarayıcı.” (TDK 1996: 3761) olarak karşımıza çıkar. Targakçı günümüzde Türkiye Türkçesinde tarakçı “1. Tarak yapan veya satan kimse. 2. Taraklama işi yapan kimse.” (TDK 2005: 1905); Gagavuz Türkçesinde tarakçı “Tarakçı.” (Gaydarci 1991: 238), Azerbaycan Türkçesinde daragçı “1. Tarak yapan usta. 2. Maddî menfaat karşılığı yün tarayan kimse.” (Altaylı 1994: 232), Özbek Türkçesinde tarokçı “Tarak yapan usta.” (Marufov 1981a: 128) biçimlerinde yaşamaktadır.

ba’zı Naķş-Murād daruĝa ve Ħasan Taraĝçı ve Ata ķulı Ķayraķçı ve Usta ‘Avaz Niyāz ve Baba Cān ve ‘Abdu’r-raĝmān Kelek ve Baba Cān Ħarāṭve Muĥammed Cān Şūfī ve şimālen ‘Aşūr Muĥammed ve Baba ve Ya’ķūb Bay ve Raĝmān-birdi ve ba’zı mezkūr daruĝa ve ‘Abdu’r-raĝmān Kelek ve ba’zı-sı Zeh-ķeş ve ĝarben Zeh-ķeş ve cenūben ba’zı ‘Abdu’r-raĝmān Kelek ve Muĥammed Cān Şūfī ve ba’zı ‘āmmē yolu imdi bu yarlıĝ-ı hūmāyūn-ı ‘ālī mażmūnıĝa muṭṭalı’ ve āĝāh bolĝaç şol-ma’lūmu’l-ĥudūd ikki ķıṭ’a yerni muşārun ileyh-niņ mülk-i ĥālīşi bilip aĥadī ve āferide-i dāĥil ve muzāĥim bolmasun “bir kısmı Naķş Murad Daruga, Hasan Tarakçı, Ata kuli Bileğici, Usta Avaz Niyaz, Baba Can, Abdurrahman Kelek, Baba Can Harat, Muhammed Can Sufi, kuzey olarak Aşur Muhammet, Baba, Yakup Bay, Rahmanberdi, bir kısmı adı zikredilen daruga ve Abdurrahman Kelek, bir kısmı Zehķeş, batı olarak Zehķeş, güney olarak bir kısmı Abdurrahman Kelek ve Muhammed Can Sufi, bir kısmı amme yolu. Şimdi padişahın bu yüce fermanı(nın) mazmunun(d)a(n) haberdar vebilgi sahibi olunca hudutları malûm şu iki kıta yeri müşarünileyhin halis mülki bilip kimse ve hiçbir canlı müdahil olmasın ve zahmet etmesin”(HY-T38/9).

1.8. Maliye ile İlgili Meslek ve Unvan Adları

‘**ameldār**’: Arapça ‘*amel*’ kelimesine Farsça, addan ad türetme eki+*dār*’ın getirilmesinden teşekkül etmiş bir kelimedir. Terim olarak devlet adına vergi toplamakla görevli memurlar olup toplanacak verginin miktarı, taksimi ve tahsili için halife, hükümdar veya emir tarafından emvalin alınması işine memur edilen vergi tahsildarı, mütesellim, müteveli, vali gibi kimselerin unvanıdır. Âmil kelimesinin müradifi olan ‘*ameldār*’ kelimesi, X. yüzyıl sonlarında Gaznelilerde, onlardan sonra Hindistan Türk devletlerinde Altınordu Hanlığında, Timürlülerde yaygın olarak kullanılmıştır (Köprülü 1983: 110-111). Karahıtay ve Harezşahlara *baskak* diye adlandırdıkları bu idare ve maliye memurları, İlhanlı ülkesinin değişik bölgelerinden Anadolu’ya getirilmiştir (Togan 1981: 238). Çalışmamızda yazının muhatabı olan kimse ile meslek gruplarının adlarının sıralandığı inscriptio ile tehdit ve tekîdin bulunduğu sanctio bölümünde tarhanlık ve muafiyet tanınan kimseler üzerinden vergi kalemlerini kaldırıp hiçbir vergi talep etmemelerinin emredildiği vergi memurları arasında adı geçen bir memuriyettir.

merfū‘u’l-ķalem kılduķ ehl-i ķalem ķalemlerini ve ‘ameldārlar ķademlerini tarta tutsunlar ikin ikseler cerīb ve tanābāne tīlemesünler yipekidin māl almasunlar “(vergi) kalemlerini kaldırdık. Kalem ehli (mutasarrıflar onlar üzerinden vergi) kalemlerini kaldırsınlar, ameldārlar (onların arazilerinden) ayaklarını çeksınlar. Ekin ekseler cerīb ve tanābāne (vergisi) dilemesınler. İpeğinden māl (vergisi) almasınlar” (HY-T4/9).

bāc-bān: Geçiş vergisi tahsildarları, *bāc* vergisini isteyen gümrükçü anlamına gelen Farsça, türemiş bir kelimedir. Şehir pazarlarında tahsil edilen resimler veya ticaret mallarından alınan vergileri ifade etmede kullanılan *bāc* vergisini toplayan memurlar için Türk-İslām devletlerinde *bāc-ķāh*, *bāc-dār* (Köprülü 1983: 167) gibi kelimeler kullanılırken Türkistan hanlarına ait belgelerde *bāc-bān* kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.

ķaravul ve toķsavul-lar ve bāc-bān ve ķarc-bān-lar dāķil ve muzāķim bolmasunlar “karavul, toksavul, bācdār ve harc-dārılar müdāheledebulunup zahmete sokmasınlar” (HY-T67/28).

ķihil-yekķi: <*ķihil*(F.)+*yek*(F.)+*ķi* (T.). Gelirin kırkta biri değerinde alınan bir tür vergi olup bu vergiyi tahsil eden görevlilere ise ķihilyekķi adı verildiği belgelerden anlaşılmaktadır. Türkistan hanlıklarına ait belgelerde bu verginin ticaret için bir yerden başka bir yere giden kimselerden *her yerge sūdā için barsa ve ķilse biy ve ķaravul ve ķihilyekķi ve dervāzabān ve kūtvel bāc ve tamķa tīp bir ķabbe ve bir dīnār almasunlar...* “her nereye ticaret için gitse ve gelse *biy, ķaravul, kırkta birci, kale kapısı muhafızı ve kūtvel* (ondan) *bāc ve tamķa* (vergisi) diye/bahanesiyle bir habbe (māl) ve(ya) bir dinar (para) almasınlar” (HiY-T5/10) alınan bir tür vergi olduğu anlaşılmaktadır.

her yerge sūdā için barsa ve ķilse biy ve ķaravul ve ķihil-yekķi ve dervāze-bān ve kūtvel bāc ve tamķa tīp bir ķabbe ve bir dīnār almasunlar ... “her nereye ticaret için gitse ve gelse *bey, karavul, kırkta bir vergi memuru, kale kapısı muhafızı, kūtvel bāc ve tamķa* diye/bahanesiyle bir habbe (māl) ve(ya) bir dinar (para) almasınlar” (HY-T6/10).

ķarc-bān: ‘vergi, sarf, gider’ (Develliođlu 1990: 392) anlamındaki, Arapça *ķarc* kelimesine, adlardan meslek adları türetmeye yarayan, Farsça+*bān* (Develliođlu 1990: 86) ekinin getirilmesinden teşekkül etmiş bir kelime olup *ķarc* vergisini tahsil eden vergi memurları için kullanılır. Türkistan sahası yarlıklarında *ķarc-ķarāc-ķarācāt* terimlerinin, *ķazan ķarcı, māl-ı dehdū ķarc* “vergi, pazar resmi, baş vergisi, seyahat eden devlet yetkililerine yemek sağlama vergisi; onda bir māl vergisi” örneklerinde görüldüğü gibi çeşitli türlerinin olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte incelemeye esas alınan yarlıklarda söz konusu verginin genellikle pazar ve (transit) yollardaki tüccarlardan alınan bir çeşit gümrük vergisi olan *bāc* ile birlikte anıldığı görülmüştür. Ayrıca *ķāce-lar* bu vergileri toplayan hanlık memurları için ise *ķarc-bān* adı verildiği tespit edilmiştir.

ķaravul ve toķsavul-lar ve bāc-bān ve ķarc-bān-lar dāķil ve muzāķim bolmasunlar “karavul, yol muhafızı, bācdār ve harc-dārılar müdāheledebulunmasınlar ve zahmet etmesınler” (HY-T67/28).

hazîneçi: ‘Hazine, kıymetli mücevheratın saklandığı yer, hazinedarlık’ anlamlarına gelen, Arapça *hazîne* kelimesine, mansıp, hüner ve meslek adları türetmeye yarayan Türkçe +çi ekinin getirilmesiyle teşekkül etmiş bir meslek adıdır (Barutçu Özönder 2011: 34). Türkistan hanlığı topraklarında devlet hazinesine aktarılması gereken vergileri toplamakla görevli memurlar için kullanılan bir terim olduğu anlaşılmaktadır. Uygur Kağanlığında toplanan vergileri teslim eden ya da halktan vergileri doğrudan toplayan devlet haznedarı anlamındaki ağıcı (Caferoğlu 1934: 21), Osmanlı ve Timürlülerdeki hazinedâr (Yağlı 2014: 108), Kırım ve Kazan hanlıkları yarlıklarındaki hazîr (Özyetgin 1996: 215) kelimelerine tekabül etmektedir. *Hazîneçi*, Türkistan sahasına ait incelenen bir belgede hanın askerî, hukukî ve ticarî açıdan pek çok imtiyaz ile vergilerden muafiyet tanıdığı belge sahibine sıkıntı çıkarılmaması emredilen bir meslektir.

hazîneçi ve tahkîk-çi ve tünkatar ve barsbân tıgmesünler. ‘Hazîneçi, tahkîkçi, tünkatar ve parsçı dokunmasınlar’(Bregel 2007:3/19).

mülâzım: Türkistan hanlıkları arazilerinde vergi teftişleri ve tahsili için gönderilen memurları ifade etmek için kullanılan bir terimdir. İlhanlılar döneminde Gazan Han, 703 (1304) yılında bazı eyaletlerde valilerin keyfî uygulamalarına imkân veren harz ve mukâseme metotlarını ilga etmiş, her vilâyet için kendi topraklarına ait defterlerin birer sûretini çıkarttırarak ilgili mülâzımların zimmetine vermiş, böylece tahrifatın önüne geçmeye çalışmıştır. Neticede mükellefler haracın takdiri, kesinleştirilip kayıtlara geçirilmesi, peşin tahsil edilmesi, aynı verginin nakde çevrilmesi işlemlerinde her türlü ek ödemededen, memurların zulmünden ve harcırahlarının karşılanmasından kurtulmuşlardır. Daha önce vilâyetlere vergi teftişleri için gönderilen adliye memurlarının yerine başmüfettiş sıfatı ve “mülâzım-ı dîvân-ı büzürg” unvanıyla dâimî görev yapacak uluğ bitikçiler tayin edilmiştir.

imdi buyarlıg-ıhümâyün-ı ‘âlî mazmûnığa muṭṭali’ ve āgāh bolğaç yuqarı-da mezkūr bolğan ve maṣṭūr aylanğan ḥ’āce-larını ini ve oğlan-ları bile tamāmî ma’unnāt-ı sultānî ve teklifāt-ı divānî-dın soy ve müstesnā bilip ehl-i kalem kalem-lerin ve barça ‘amel-dārlar kadem-lerin tarta tutsunlar bîgār ve ḥaşar kazu ve kaçu atlanu ve tüşübirü ve alu buyurmasun-larilçi ve yolçı barguçı ve kılğüçi üyleriga tüşüp konalğa ve süysün gele ve qaraları-dın ulağ tilemesünler ve baş pulı ve kazan ḥarcı ve tamğa ücre-si ve mîr-āb vekütevül alımı ve qaravulve taşkavul ve bars-bān sıyı dip bir ḥabbe ve dāne ṭama’ kılmasunlar ve iş ve küç üstige yürüyturğan mülâzım-lar kömek pulı ve munlarğa oḥşaş belā ve bid’at-dın tarhan ve merfū’u’l-kalem bilip zarar ve zahmet yitkürmesünler “şimdi bu yüce yarlığın muhtevasin(d)a(n) haberdar ve bilgili olduklarında yukarıda (adları) yazılı hâceleri, küçük kardeş ve abileri ile sultanlığın her tür maunnatı ve divan vergilerinden muaf ve müstesna bilip kalem ehli (mutasarıflar onlar üzerinden vergi) kalemlerini kaldırsınlar, bütün vergi tahsildârları (da onların arazilerinden) ayaklarını çeksınler. Bîgār, ḥaşar, kazu, kaçu, atlanu ve tüşü (vergisi ve yükümlülüğü), birü ve alu (vergisi) buyurmasınlar. Elçi, yolcu, giden ve gelen evlerine (zorla) konuk olup konalğa ve süysün (vergisi), sürü ve hayvanlarından ulag (hayvanı) istemesınler. Başpulu, kazan harcı tamğa ücreti, su emiri hakkı, kütvel hakkı, karavul hakkı, yol muhafızı hakkı ve parsçı hakkı diye bir ḥabbe (mal) ve bir dinar (para) beklemesınler. İş ve küç (hizmet yükümlülüğü) üzerinde duran mülâzımlar kömek pulu ve bunlara benzer bela ve bid’attan tarhan olduğunu ve (üzerinden) vergi kalemi kaldırılmış kimselerden bilip zarar ve zahmete uğratmasınlar” (HY-T27/26).

müşrif: ‘Yükseğe çıkmak, yüksekten bakmak; kontrol etmek’ (Kantar 2009: 1632) anlamlarındaki işrâf masdarının ism-i fâili olan müşrif; hanlığın askerî ve adlî teşkilatları dışında her türlü malî işlerini ve hesaplarını kontrol eden memur. Türk-İslâm devletlerinde idarî ve malî konularda denetleme ve teftiş yetkisine sahip divan-ı işrâf adı verilen bir daire mevcuttu. İşte bu dairede görevli memurlar olan müşrifler; devletin maliyesinden sorumlu, memleketteki gelir ve giderleri kayıt altına alan, bu kayıtların tutulduğu maliye defterlerini düzelten kimselerdir (Turan 2002: 160). Kendisinden önceki dönemlerde olduğu gibi, Türkistan hanlıkları döneminde demalî ve idari işleri kontrol ettikleri, icap eden yerlere memurlar gönderdikleri, hanlığa ait bina vemasrafları kayıt altına aldıkları söylenebilir.

dīvān ve terāzūbān ve dīvān bigi ve mīr-i tümen ve mīr-āb ve müşrif ve dervāzebān ve şığavul ve kütvel ve қоруғмāl барча ‘ummāl ve duḥḥāl daḥl қılmasun-lar “divan, tartı memuru, divan beyi, tümen emiri, su emiri, kale kapısı muhafızı, saray teşrifatçısı, kütvel, korukçu, tüm âmil ile dâhiller müdahale etmesinler” (HY-T2/19).

terāzū-bān: ‘Tartı, terazi’ anlamlarına gelen, Farsça *terāzū* kelimesi ile sonuna geldiği kelimelere ‘koruyan, sahip’ anlamları katan, Farsça-*bān*ekinin getirilmesiyle teşekkül etmiş bir terimdir. Altınordu ve Kırım Hanlığı sahasındaki *tartnaqçı* ‘kantarcı, kantar memuru’ (Özyetgin 1996: 236) terimine karşılık geldiği söylenebilir. Bal, ipek, kumaş, çeşitli dokumalar, pamuk, arpa, buğday, pirinç yani tahıl, un, yağ gibi malların ölçüm ve tartımında hile yapılmasını önlemek için kadı nâibinin nezaretinde esnaf temsilcilerinin de hazır bulunmasıyla *terāzū-bān* tarafından tartılıp daha sonra da ağırlık, kalite ve çeşidine göre narh ve vergiye tâbi tutulurdu.

bāc-bān ve keştī-bān ve қоруғ-bān ve dervāze-bān ve terāzū-bān biy қаравул күтевүл bir ḥabbe ve bir dīnār ṭama’ ve tevaḥḥu’қılmasunlar hiç vechdin zarar ve zaḥmet yitkürüp āzürde-ḥāṭır қılmasunlar ve her yılda tāze nişān tilemesünler “bâcdâr, gemici, korukçu, kale kapısı muhafızı, tartı memuru, biy, karavul ve kütvel bir dinar (para) ve(ya) bir habbe (bir mal) beklemesin ve ummasınlar. Hiçbir şekilde zarar ve zahmete uğratıp hatırlarını kırmassınlar. Her yıl yeni bir nişan talep etmesinler” (HY-T14/15).

‘ummāl: Geçici veya sürekli bir vazifenin ifâsı ile mükellef memur; belirli bir bölgede *ḥaraç*, ‘öşr, *ḥimāye*, *ḡanīmet* gibi vergilerden birinin veya tamamının tahsili ile mükellef maliye memuru; büyük bir idarî sahanın yahut büyük şehrin umumî idaresine memur anlamındaki, Arapça *‘āmil* kelimesinin çoğulu. ‘*Āmil* kelimesi, Farsçanın resmî veya edebî dil olarak kullanıldığı Doğu memleketlerinde, ‘*ameldār*, *kārdār*, *kārdān*, *kārkūnān* gibi, yine aynı mânâyı ifâde eden Farsça şekiller almıştır. Bu terimler ‘*āmil*, yani vergi memurunun eş anlamlısı olarak bu memleketlerde eski zamanlardan beri kullanılmıştır (Köprülü 1983: 108-110). ‘*Āmillerin* hizmetlerine karşılık olarak Akkoyunlular döneminde reayadan *rūsūm-ı ‘ummāl* (Kök 2020: 611), Safavilerde *ḥaḳḳu’s-sa’y-ı ‘ummāl* (Kök 2020: 627) adı altında vergiler aldıkları tespit edilmiştir. Türkistan hanlıklarına ait tarhanlık ve soyurgal yarlıklarında belgenin muhatabı olan protokol üyeleri sayılırken ismi zikredilen meslek gruplarındandır.

dīvān ve terāzū-bān ve dīvān bigi ve mīr-i tümen ve mīr-āb ve müşrif ve dervāze-bān ve şığavul ve kütvel қоруғмāl барча ‘ummāl ve duḥḥāl daḥl қılmasun-lar “divan, tartı memuru, divan beyi, tümen emiri, su emiri, kale kapısı muhafızı, saray teşrifatçısı, kütvel, korukçu, tüm âmil ile hana yakın beyler müdahale etmesinler” (HY-T2/19), *bākī nevvāb u ḥüccāb ve sāyir-i mutesaddiyān-ı eşḡāl ve ‘ummāl-ı ḳubbetu’l-İslām Ḥārezm ḥuşūşan dāru’s-saltāna-i Ḥivāḳ bile Hezār-esb beldesi-niñ sādāt-ı ‘izām ḳuzẓāt u fuẓalā aḥālī ve mevālī vaẓī’ ü şerīf ḳavī vü za’if ve her bābdın vuḳūflıḳ uluḡ erbāb daruḡa ve kelāntārī aḥsena’llāhu aḥvālīhum-ḡa ol-kim ...* “İslâm’ın kubbesi olan Harezmi’nin bâkî nâipleri ve hâcipleri ile vesayir meslek girişimcileri, âmilleri özellikle saltanat yurdu Hive ile Hezaresb beldesinin ulu seyyitleri, kadıları, fazılları, ahali, efendileri sıradan veya soylu, güçlü ya da zayıf her hususta vakıf büyük erbap, daruga ve kelanterine -Allah, onların durmunu güzel kılsın!- o ki ...” (HY-T21/7).

zek’âtçı: İslam devletlerinde yoksullara dağıtılmak üzere hâli vakti yerinde olanların mallarının kırkta birini ödemekle mükellef oldukları şerî vergi türüne zekât denmektedir. Zekât, her türlü sermayeden değil para, menkûl mallar ve ticaret mallarından alınmakta; nemâ kabiliyeti olmayan mallarla üretim için kullanılan sabit mallar bunun dışında tutulmaktaydı. Bu vergiyi toplamakla görevli memurlara ise *zek’âtçı* adı verilmektedir. Türkistan hanlıklarında zekât vergilerinin toplanması ve gereken yerlere harcanmasından sorumlu olan kimselere ise zekathanacı denmekteydi (Kariev 2016: 36).

ḡaraḡ bu taḥrīrdin ve müdde‘ā’ bu taḳrīrdin bu kim pādşāh-ı İslām-penāh bir kişi-ni zek’âtçı veyā başḳa meşrū’ bolḡan pādşāh-lıḳ-niñ ḥidmetiḡa ta’yīn ḳılḡan bolsalar ol kişi mezkūr bolḡan ‘amelde niçe vaḳt-lar bolup ... “bu tahrirden garez ve bu takrirden iddia edilen budur ki İslâm’ın

sığınağı olan padişah bir kişiyi zekâtçı veya meşrû olan başka (bir) hanlık hizmetine tayin etseler o kişi söz konusu vazifede ne kadar süre olup ...”(Bregel 2007: 29/2).

1.9. Sulama İşleri ile İlgili Meslek ve Unvan Adları

mîr-âb: ‘emir, bey’ anlamına gelen, Farsça mîr ile ‘su’ anlamındaki, bir başka Farsça kelime olan *âb*’ın birleşmesiyle teşekkül etmiş bir kelimedir. Suların tanzimi işine bakan *mîr-âb*, hanlığın arazileri üzerindeki baraj ve kanalların inşası, bunların bakım ve onarımı ile su kuyularının muhafazasını sağlayan memurlar olup aynı zamanda bu kimselerin iâşesi için toplanan vergiler için de kullanılan bir terimdir. İran coğrafyasındaki varlıklarının Selçuklu öncesine dayandığı *mîrâblar* maiyetlerinde çalışan görevlilerle beraber zirâî üretimi artırmak için yeni sulama kanallarının açılması ve suların tanzimi işleriyle ilgilenmişlerdir. Söz konusu dönemde sayılarının 12.000’i bulduğu *mîrâblar* hem üretimin artmasını, hem de köy ve şehirlerin büyüyüp bayındır hâle getirerek ticarî hayatın gelişmesini sağlamışlardır (Özgüdenli 2019: 58-59). Türkistan hanlığı arazilerinde nehir ve ırmaklarından temin edilen sularla büyük tarım arazileri oluşturulmakta, daha sonra bu arazilerde arpa, buğday, darı, pamuk, pirinç, sebze, meyve ve ipek yetiştirilmekteydi (Kariev 2016: 44). Eski Türkçe döneminde suvçî ile karşılanan *mîr-âb*’ın modern Türk yazı dillerindeki karşılıkları şöyledir: Azerbaycan Türkçesinde suçu “1. Su taşıyan kimse. 2. Ekin, tarla, bağ vs. sulayan kimse.” (Altaylı 1994: 1063); Kırgız Türkçesinde suçu “1.Sulayıcı 2.Sulama işleriyle uğraşan” (Yudahin 1998: 670); Kazak Türkçesinde suşu “1.Su taşıyıcısı, saka. 2.Sulama işi yapan, sucu.” (Koç vd. 2003: 492); Özbek Türkçesinde suvçî “1.Ekinleri, fideleri sulamakla görevli köylü, sulama uzmanı. 2.Saka. 3. Su satıcısı. 4.Suda boğulanları kurtarmakla görevli kimse.” (Marufov 1981: 81), Türkmen Türkçesinde suvçî “Sucu, su getiren, su taşıyan, su satan, su veren.” (Tekin vd. 1995:591), Yeni Uygur Türkçesinde suçi ‘Sucu.’(Necip 1995: 364).²²

imdi bu yarlıg-ı ‘âli mazmûniğa muṭṭali’ ve āgāh bolgāç yukarı-da mezkūr bolğan ve maštūr aylangan ḥ’āce-larnı ini ve oğlan-ları bile tamāmī ma’unnāt-ı sultānī ve teklifāt-ı dīvānī-dın soy ve müsteşnā bilip ehl-i kalem kalem-lerin ve barça ‘amel-dārlar kadem-lerin tarta tutsunlar biḡār ve ḥaşar kazu ve kaçu atlanu ve tüşü birü ve alu buyurmasunlar ilçi ve yolçı barḡuçı ve kilgüçi üyleriğa tüşüp konalga ve süsün gele ve qaraları-dın ulag tilemesünler ve baş pulı ve kazan ḥarcı ve tamga ücre-si ve mîr-âb ve kütevül alımı ve qaravul ve taşkavul ve bars-bān sıyı dip bir ḥabbe ve dāne tama’kılmasunlar “şimdi bu yüce yarlığın muhtevasin(d)a(n) haberdar ve bilgili olduklarında yukarıda (adları) yazılı yüz bir hâceyi, oğulları ile beraber *algūt, salḡut, biḡār, ḥaşar, kazu* ve *kaçu* (vergisi) ile bunlara benzer sultanlık maunlarıyla divanla ilgili yükümlülüklerden tarhan olduklarını ve (üzerlerinden her tür vergi) kalemlerinin kaldırılmış (kimselerden) olduğunu bilip kalem ehli (mutasarrıflar onlar üzerinden vergi) kalemlerini (kaldırsınlar), bütün vergi tahsildârları (da) ayaklarını (onların arazilerinden) çeksinler.”. Biḡār, ḥaşar, kazu, kaçu, atlanu ve tüşü (vergisi ve yükümlülüğü), birü ve alu (vergisi) buyurmasınlar. Elçi, yolcu, giden ve gelen evlerine (zorla) konuk olup konalga ve süsün (vergisi), sürü ve hayvanlarından ulag(hayvanı) istemesinler. Başpulu, kazan harcı tamga ücreti, su emiri hakkı, kütvel hakkı, karavul hakkı, yol muhafızı hakkı ve parsçı hakkı diye bir ḥabbe (mal) ve bir dinar (para) beklemesinler”(HY-T27/026).

1.10. Ticaret ile İlgili Meslek ve Unvan Adları

südāgerān: ‘Tüccar, bezirgân’ anlarına gelen, Farsça birleşik yapılı bir isimdir (Devellioğlu 1990: 1151). Türkistan hanlıklarının önemli gelir kaynaklarından birini de ticaret oluşturmaktaydı. Hanlıkların, Afganistan, Hindistan, Çin, İran, Rusya ile olan ticaretlerinde çay, şeker, Kaşmir halısı, çiniden yapılmış eşyalar, porselen eşyalar, ipekli kumaşlar, bez, çelik, demir eşyalar, bal, ayna, pirinç, tütün, pamuk, yün, deri, ipek, ipek kozası, kömür, pirinç, kuruyemiş ve çeşitli meyveler başta gelmekteydi. Ayrıca dokumacılık, dericilik, çömlekçilik, terzilik, boyacılık,

²² Detaylı bilgi için bk. (Şen, 2007: 70-71).

bakırcılık, demircilik, marangozluk fazla gelişmiştir ve bunların da ticareti yapılmıştır (Zâde 1968: 21).

olţarafdın ve yâ özge ţarafdın kilgen ilçı veyâ sūdāgar bolsa alar-nıñ mälların zor ve źulm birle tartıp alıp āzār birgen-leri ve bu ‘ālemdin sulūk kılğan-ları-nıñ barça-sı hāţır-ı aķdesimizġa ma‘lüm boldı ‘ö taraftan veya başka taraftan gelen elçi veya tüccar olsa onların mallarını zor ve zulüm yoluyla çekip (ellerinden) alıp azarlayanları, bu âlemde onlara katılanların tamamı mübarek (hanlık) hatırımıza malûm oldu’ (HBR-T1/18).

1.11.Ulaşım ile İlgili Meslek ve Unvan Adları

keştî-bân: Büyük göl ve nehirlere yakın bölgelerde yerleşmiş olan Türkistan hanlıklarında, suyla ilgili mesleklerden biridir. Fatih Sultan Mehmet’in, Akkoyunlu Uzun Hasan Bey’i mağlup ettikten sonra kaleme alınan fetihnâmenin on beşinci satırındaki *kemeçi-ler-ge* ‘gemicilere’ kelimesine tekâbul etmektedir (Arat 1939: 185-236). Ulaşım bakımından ırmak ve göllerden de yararlandığı Türkistan hanlıklarında tüccarlar, mallarını ticarî gemiler ve kayıklar ile bir kıyıdan başka bir kıyıya ulaştırıyorlardı. Bu gemi ve kayıkları yöneten kişilere Türkistan hanlıklarında *keştî-bân* veya *kime daruġaları* (HY-T54/23) dendiği anlaşılmaktadır.

bars-bân ve keştî-bân ve qoruġmâl ve dervāze-bân bir habbe ve bir dīnār tama‘ kılmasunlar kažu ve kaçu bīġār ve haşar buyurmasunlar her tarafġe sūdā üçün barsa-lar ve kilse-ler bâc ve tamġa ve çihil-yek ve rāh-dārлық ve hazīne-çı-lıķ tip hiç nimerse tama‘ kılmasunlar ve hiç vech-din zarar ve zahmet yitkürmesünler ‘parsçı, gemici, korukçu ve kale kapısı muhafızı bir habbe (mal) ve bir dinar (para) beklemesinler. Kazu, kaçu, bīġār ve haşar (vergesi ve yükümlülüġü) buyurmasınlar. Her nereye gitseler ve gelseler bâc, tamġa, kırta bir, rahdarlık, hazinencilik (vergesi) diye hiçbir şey ummasınlar. Hiçbir şekilde zarar ve zahmete sokmasınlar’ (HY-T8/13), *huşuşan Koņrat kal‘asi-nıñ fużalâ ve umerâsi kużzât ve sādâtı başlıķ aġâlî ve mevâlisi-niñ barçası-ġa bu hümâyün yarlıġ körgeç ol-kim mübarezet-atvār şāhib-i‘timād Kutlıġ Murādınıñ i‘tikād bile ġizmetkārlıġı dergāh-ı gerdün-iştibāhımız āstāne-si-niñ mülāzım-larıġa kabûl ġüsni tapġanı üçün ‘ināyetimiz kuyaşdın zerre ‘ini aġvālġa şāmil kılıp Berdi Biy-niñ ornı-ġa biy kılıp nişān-ı ‘ālî soyurġal kıldıķ ‘özellikle Konrat Kalesi’nin fazılları, emirleri, kadıları, seyyitleri, toplum önderleri ile bütün efendilerine bu padişah yarlıġ(ını) görünce/gösterdiklerinde o ki savaşçı karakterli, itimat sahibi Kutlu Murad’ın itikât ile hizmet ettiği dönen feleġi andıran dergāhımız eşiġinin mülāzımlarına güzel kabul görmesi için ināyetimiz güneşinden (bir) zerreyi aġvālını kapsayacak biçimde (düzenleyip) Berdi Bey’in yerine bey kılıp (bu hususta) yüce nişānla soyurġal kıldıķ’* (HY-T18/4).

1.12.Dinî Meslek ve Unvan Adı

seyyid: Hz. Muhammed’in torunu Hz. Hüseyin’in soyundan gelenlere seyyid denir. Türkistan hanlıklarındaki ruhanîler arasında en saygın kimselerdi. Büyük nüfuz sahibi olan bu zümre idarecilerle halktan büyük itibar görmüşlerdir. Seyyitler, hanlıkta hükümdarlar tahta çıktıklarında hükümdarlık alâmeti olan hutbenin okunması, elçilik vazifesiyle hanı temsil etme gibi önemli görevleri ifa ederlerdi. Belgelerde ‘*alî-nihād, ‘izām, kirām, sādāt-ı dūdman-ı muştafāvî eşrāf-ı ġānedān-ı Murtażavî ‘umdetü’l-‘ulemā vezübdetü’l-umerā-yı siyādet-penāh necābet-destġāh* sıfatlarıyla birlikte verilen bu kişiler için *ġāce, seyyid ve şeyġ* gibi unvanlar kullanıldığı tespit edilmiştir.

... siyādet-me ‘āb hidāyet-āyāb merġumî Nedr Muhammed Şeyġ ‘azizler-niñ nebireleri ġāce Tahir Maġdüm ve ġāce Zāhir Maġdüm ma‘ā-i ferzendler ve ġācî Nüre‘d-din Maġdüm ma‘ā-i birāderler ve ferzendler ve Seyyid Mañşür Maġdüm ma‘ā-i birāder ve ferzendler ve ‘İşmetullāh Maġdüm ma‘ā-i birāder ve ferzendler ve ġudāy-dād Maġdüm ġasbü‘ş-şer‘-i şerīf bular-nıñ seyyidlik-leri şubūt-ı şer‘-i-ġa yitüşüp e‘imme-i dīn-niñ fetvā-sı birle bu cemā‘at-i seyyid-i şāġihü‘n-neseb irkenler şubūt-nāme-i şer‘î nāţıķ ve nişān-lar sābıķ pādşāhlar irdi ‘seyyitliġin sġınaġı, hidāyetin iyābı merġum Nedr Muhammed Şeyġ azizlerin torunları Hacı Tahir Maġdüm ile Hacı Zahir Maġdüm ile birlikte oġulları, Hacı Nureddin Maġdüm ile birlikte biraderleri ve

oğulları, Seyyid Mansur Mahdum ile birlikte biraderi ve oğulları, İsmetullah Mahdum ile birlikte biraderi ve oğulları ve Hudadâd Mahdum İslâm şeriatına göre bunların seyyitlikleri şerî sübutlara erişip dinî liderlerin fetvasıyla bu cemaati nesep olarak gerçek(ten) seyyit oldukları(nı gösteren) şerî belgeler ile mazideki padişahların nişanlı (belgeleri) idi”(HY-T9/7).

Sonuç

Sonuç olarak Türkistan hanlıklarına ait belgelerde *kādî, müftî ve taḥkîkçi* hukuk; *ķaraçu biy, ķuş bigi, kütvel, mîr-i tümen, noker, serdâr ve yüz başı/bigi* askerlik; *daruga, dervâzebân, ķaravul, ķoruġbân/ķoruġmâl, Őıġavul, toġsavul, tünķatar* iç güvenlik; *bars-bân ve ķuşçı* avcılık; *ākā, atalık, bik, biy, dîvân bigi, debîr, erbâbân, ḥâcib, ḥâkim, ḥân, kâtib, mîrze, kelânterân, münşî, oġul/oġlan, Şadr, Őâḥib-daḥl, töre, vezîr, bahâdur ve ḥâce* bürokrasi ve yöneticilik; *barġuĉu ve kilġüĉi, ilĉi, tavacı ve yolĉi* diplomasi; *ķayraĉı ve taraġı* esnaf ve zanaatkârlık; *‘ameldâr, bâc-bân, ķihilyekĉi, ḥarc-bân, ḥazîneĉi, mülâzım, müşrif, terâzübân, ‘ummâl ve zekâtçı* maliye; *mîr-âb* sulama işleriyle ilgili; *südâġerân* ticaret; *ķeŐtibân* ulaşım; *seyyid* din ile ilgili meslek ve unvanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca döneme ait incelenen belgelerde dikkat çekici hususların başında yarlıġın muhatabın adının deġil de, unvanının yazılması gelmektedir. Buradan yapılması emredilen işin muhatabının şahıslar deġil de makamlar olduġu anlaşılmaktadır. Böylece muhatap, muhtelif nedenlerden ötürü deġişse de makam aynı kaldığı için emrin, mutlaka yerine getirilmiş olacağı anlaşılmaktadır. Yine meslek adlarına bakıldığında Çin, Hindistan, İnan, Rusya gibi ülkelere olan transit ticaretle bu ticarete kervanların güvenliğini sağlamak için önlem alan görevlilere ait meslek adlarının önemli bir yer tuttuġu anlaşılmaktadır.

Söz konusu meslek isimleri kökenleri bakımından incelendiğinde ise bu isimlerin 2’sinin Türkçe,3’ünün Türkçe birleşik ad, 9’unun Türkçe+Türkçe, 1’inin Türkçe+Farsça, 1’inin Türkçe+Moġolca, 3’ünün Arapça+Türkçe, 10’unun Arapça, 2’sinin Arapça+Farsça, 4’ünün Farsça, 10’unun Farsça+Farsça, 2’sinin Farsça+Türkçe, 2’sinin Moġolca, yine ikisinin Moġolca+Moġolca yapısında olduġu görülmüştür. Bu durum, Arapça, Farsça ve Moġolcanın Türkistan hanlıklarının sosyal ve kültürel hayatı üzerindeki etkisini açıkça göstermesi açısından önemlidir. Yine tarhanlık belgelerindeki meslek adlarında adlardan yeni adlar türetmede +cI ekiyle kurulmuş olanların sayısal çoġunluġu gözlerden kaçmamaktadır. +cI ekinin yabancı kökenli kelimelere Türkçe karşılıklar bulunmasında da etkin rol oynadığı görülmektedir. Kelimelerin sonuna gelerek “bakan, kollayan, gözeten” anlamında Farsça *baniden* fiilinden türemiş bir sıfat ile ilgili Türk diline geçmiş, *bâcbân, bârsbân, dervâzebân, ķeŐtibân, ķoruġbân* örnekleri tespit edilmiştir.

Kaynakça

ABUŞKA SÖZLÜġÜ (ABUŞ) (1972). (Yayına Haz.: Besim Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ALTAYLI, Seyfettin. (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüġü I-II*. İstanbul: MEB Yayınları.

ARAT, ReŐid Rahmeti. (1939). “Fatih Sultan Mehmed’in Yarlıġı”. *Türkiyat Mecmuası*, C. VI. s. 286-322.

ARAT, ReŐid Rahmeti. (1987). *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur Vekayi Babur’un Hâtıratı*. C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ARAT, Reşit Rahmeti. (1979). *Kutadġu Bilig III (İndeks)*. (Yayına Haz.: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

ASQAROVA, Jannatkhon. (2015). *Türkistan Hanlıkları Yazışmalarının Dil ve Üslup İncelemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ATA, Aysu. (1997). *Rabġuzi Kısasü’l-Enbiya II-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- ATA, Aysu. (2008). *Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın Tüm Makaleleri-I*. İstanbul: Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı.
- ATASOY, Okan Faysal. (2017). *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarına Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AZERBAJCAN DİLİNİN İZAHLI LÜĞETİ IV (ADİL). (2006). Baqı: Şerq-Qerb.
- BÂBÜR, Gazi Zahir ed-din Muhammed. (2006). *Baburnâme*. (Çev.: Reşit Rahmeti Arat). İstanbul.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, Fatma Sema. (2011), 'Ali Şir Nevâyi: Muḥâkimetü 'l-Luğateyn İki Dilin Muhakemesi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BATTAL, Abdullah. (1997). *İbni-Mühennâ Lûgati*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAYRAKTAR, Nesri. (2004). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BREGEL, Y. (2007). *Documents from the khanate of Khiva (17th-19th centuries)*. Bloomington, Indiana: Indiana University Denis Sinor Institute for Inner Asian Studies.
- CAFEROĞLU, Ahmet. (1934). "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları". *Türkiyat Mecmuası*, C. IV. s. 1-43.
- CLAUSON, Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- CLEAVES, Francis W. (1953). "Daruga and Gerege". *Harvard Journal of Asiatic Studies*. Cambridge, No: XVI, s.237-259.
- COURTEÏLLE, Pavet de (1870). *Dictionnaire turc-oriental. Destine principalement a faciliter la lecture des ouvrages de Bâbur, d'Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir Nevâi (DTO)*, Paris.
- COURTEÏLLE, Pavet de. (1870). *Dictionnaire turc-oriental. Destine principalement a faciliter la lecture des ouvrages de Bâbur, d'Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir Nevâi*. Paris.
- DEVELLİOĞLU, Ferit. (1990). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- ERASLAN, Kemal. (1980). *Eski Türkçede İsim-Fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ERDAL, Marcel. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. I-II. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- ERŞAHİN, Seyfettin. (2002). "Türk Hakimiyet Tecrübesine XV. Yüzyıldan Bir Örnek: Akkoyunlu Hakimiyet Anlayışı ve Yönetim Yapısı". *Türkler Ansiklopedisi*. C. 7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- GAYDARCI, G. A. ve diğerleri. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*. (Çev.: Abdülmecit Doğru ve İsmail Kaynak). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÖKSU, Erkan. (2010). *Türkiye Selçuklularında Ordu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GÜZELDİR, Muharrem. (2002), *Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HASANZÂDE, İ. (2001). *Hükümet-i Türkemanan-ı Karakoyunlu ve Akkoyunlular İran*. Tahran: Semt.
- HORST, Heribert. (1956). *Die Staatverwaltung der Grosseğügen und Iran unter den Horezmşâhs (1038-1231)*. Wiesbaden.
- İSLAM ANSİKLOPEDİSİ. (2002). C. 25, s. 203.

- KAÇALİN, Mustafa Sinan. (2011). *Niyâzî Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, Ellugatu'n-Neva'yye ve'l-İstîşadatu'l-Cagata'yye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KANAR, Mehmet. (2009). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- KARIEV, Aıtmamat. (2016). *Orta Asya'da İslâm Yargı Teşkilâtı Ve İşleyişi (1709-1876 Hokand Hanlığı Ve 1865-1928 Rus İşgali Süreci Örneği)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KOÇ, Kenan ve diğerleri. (2003). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KÖK, Abdullah. (2019). *Türklerin Entelektüel Mirası Kutadgu Bilig Devlet: Adalet, Kut, Töre*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- KÖK, Ali. (2017). "İran ve Azerbaycan'da Kurulan Türk-Moğol Devletlerine Ait Belgelerde Geçen Moğolca Unsurlar". *Uluslararası Türk Dünyası Stratejik Araştırmalar Kongresi Bildiri Kitabı*. s. 22-31, Antalya.
- KÖK, Ali. (2020). *Selçuklu Sonrası Anadolu, İran, Irak ve Kafkasya Sahası Türk Devletlerinde Yazışma Kültürünün Dil ve Üslûp Yönünden İncelenmesi*, Savunmaya Hazır Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad. (1983). *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KUCUR, Sadi S. (1994). "Debîr", *İslam Ansiklopedisi*. C. IX. İstanbul.
- KÚNOS, Ignác. (1902). *Sejx Sulejman Efendi's Cagataj-osmanisches Wörterbuch (Şeyh Süleyman Efendi'nin Çağatayca-Osmanlıca Sözlüğü)*. Budapest.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri. (2002). "Kâtipé". *İslâm Ansiklopedisi*, Test Yayını.
- LESSİNG, F. D. (1960). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. (Çev.: Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LEVİTSKAYA, I. (2000). *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov VI*. Moskova: Akademiya Nauk.
- LÜGAT-İ ÇAĞATAY VE TÜRKÎ-İ OSMÂNÎ (LÇ). Şeyh Süleyman Efendi Buhârî. (1298). İstanbul.
- MANZ, Beatrice Forbes. (1985). "The Office of Darugha Under Tamerlane". *Türklük Bilgisi Araştırmaları (Journal of Turkish Studies)*, S. 9, s. 59-69.
- MARUFOV, Z. M. (1981). *Üzbek Tilining İzohli Lugati I-II*. Moskova: İzdatelstvo Russkiy Yazık.
- MUHÂMMAD MAHDÎ XÂN. *SANGLAX. A PERSIAN GUIDE TO THE TURKISH LANGUAGE (SENG)*. (1960). (Yayına Haz.: Clauson). GMS. New Series XX. London.
- NECİP, Emir Necipoviç. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev. İklil Kurban), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi. (2019). *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ÖZYETGİN, Ayşe Melek. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZYETGİN, Ayşe Melek. (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*. Ankara: KÖKSAV Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 4.

- ÖZYETGİN, Ayşe Melek. (2005). *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- RAQUETTE, Gustaf Richard. (1930). "Eine Kaschgarische Waqf-urkunde aus der Khodschazeit Ost-Turkestans". *Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 26. Nr 2*, Lund: C. W. K. Gleerup; Leipzig: Otto Harrassowitz, s.3-24.
- RÄSÄNEN, Martti. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuch der Türkischen Sprachen*. Helsinki.
- SCHURMANN, H. F. (1956). "Mongolian Tributary Practices of The Thirteenth Century". *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Volume 19, Issue 3/4, s. 304-389.
- SİBİR HANLIĞI KRONİKLERİ I YESİPOV KRONİĞİ (SHK I). (2020). (Çev.: Fatih Ünal ve diğerleri). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- STEINGASS, F. (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London.
- ŞEN, Serkan. (2007). *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ŞİŞMAN, Şenay Rabia. (2012). *Firdevsü'l-İkbâl Giriş-Transkripsiyonlu Metin (Vr. 336a-523a)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- TEKİN, Talat ve diğerleri (1995). *Türkmençe Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg Yayınları.
- TERES, Ersin. (2009). *Çağataycada Söz Yapımı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TEZCAN, Semih. (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine". *Belleten*. C. XLV/II. S. 178. s. 23-78.
- THACKSTON. (1993). *Zahiruddin Muhammad Babur Mirza Bâburnâma*. Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian Translation. (Turkish Transcription, Persian Edition and English Translation by W. M. Thackston, Jr) Harvard University: Sources of Oriental Languages and Literatures.
- TOGAN, A. Zeki Velidî. (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TOPARLI, Recep ve diğerleri (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TURAN, Refik. (2002). "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teçkilât". *Türkler VII*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- TÜRKÇE SÖZLÜK (TDK). (1996). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRKÇE SÖZLÜK (TDK). (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRKİSCHE UND MONGOLISCHE ELEMENTE İM NEUPERSISCHEN (TMEN). I-II-III-IV.
- USMANOVA, M. İu. (1964). "O termine kūrūgmāl". *Narody Azii i Afriki*. No. 4, s. 107-109.
- UYGUR TİLİNİN İZAHLIK LUGİTİ (UTİL). (1999). Urumçi: Şinciañ Helk Neşriyatı.
- VÁMBÉRY, Hermann. (1867). *Čagataische Sprachstudien*. Leipzig.
- VÁSÁRY, István. (1987). *Az Arany Horda Kancelláriáya*. Budapest: Körösi Csoma Társaság. VI. s. 286-322.
- VLADİMIRTSOV, Boris Yakovloviç. (1929). "Moğolca Nökür". *DAN-B*, s. 287-288.
- WOOD, W. (2005). *A Collection of Tarkhan Yarlıqs from the Khanate of Khiva*.

YAĞLI, Ali Rıza. (2014). *Timurlu Devleti'nde Vezîrler Ve Vezîrlik Kurumu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YUDAHİN, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü I-II*. (Çev.: Abdullah Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

YÜKSEL, Musa Şamil. (2009). *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ZÂDE, R. (1968). *Íz Ístorii Sredno-Aziatsko-Índiyskih Svyazey Vtoroy Polovini XIX-Naçala XX Veka*, Taşkent.